

II. RÁKÓCZI GYÖRGY LENGYELORSZÁGI HADJÁRATA, 1657*

Az előzmények

1656/57. év fordulóján a Rzeczpospolita (a Lengyel—Litván Nemesi Köztársaság) fennállásának egyik kritikus periódusához érkezett, mivelhogy a „kelet-európai 30 éves háború” (1654—1686) nyitánya óta immár a harmadik nagy támadás kivédésére kellett mozgósítania összes fellelhető tartalékát. 1654-ben az egyesült orosz-kozák haderővel szemben elveszítette Ukrajnát, 1655-ben Litvániát, még ugyanebben az évben a svédek megszállták Poroszországot, Nagy-Lengyelország jelentős részét, 1656-ban pedig a svédek, az erdélyiek és a zaporozsjeiek (kozákok) koalícióra léptek a maradék lengyel területek (Kis-Lengyelország, Volhinia és Podólia részei) elfoglalására.

A Rzeczpospolita helyzete mindenféle szempontból válságosra fordult, a kelet-európai nagyhatalom sorsa beteljesülni látszott. A területi veszteségek és az állandó háborúságok kimerítették gazdasági potenciálját, a krónikus pénzhiány megakadályozta az újabb zsoldosok felfogadását. Az egymástól elszakított és elszigetelt maradék lengyel és litván haderő a koalíciósok küszöbön álló nagy támadását — emberi számítás szerint — nem háríthatta el. Ilyen körülmények miatt nagyon is hihetőnek tűnő, pesszimista hangulatot tükröző álhírek keringtek az országban. Közülük a legfontosabbak azt hirdették, hogy János Kázmér király lemondott Poroszországról Brandenburg javára, Litvániát pedig Oroszországnak engedte át. A lengyel—orosz diplomáciai tárgyalásokat lezáró wílnói megállapodás (1656 novembere) ugyancsak a fentieket sugallta a politika-be nem avatottak számára.

Ez a Wílnóban aláírt, csupán fegyvernyugvást garantáló okmány mégis la-
vinát zúdított János Kázmér fejére. Ugyanis az Alekszej Mihajlovics cár jóváhagyásával elkezdett és befejezett tárgyalássorozat a feltétlen engedelmességgel tartozó alattvalóként kezelt Zaporozsjei Had érdekeit nem vette figyelembe. A cári fődelegátusok a Wílnóba érkezett kozák követekkel megvetően bántak, az érdemi tárgyalások nélkülük zajlottak, döntést meghallgatásuk mellőzésével hoztak. Márpedig a kozákok kirekesztésével tető alá hozott megegyezést a Zaporozsjei Had vezetősége úgy értelmezte, hogy a moszkvai uralkodó lemondott „egyvérű és egyvallású” alattvalóiról és visszaállította az 1654 előtti állapotokat, azaz újra Ijach (a lengyelek gúnyneve) uralom kerül bevezetésre a Dnyeper vidékén. Sőt azt sem lehetett kizárni, hogy együttes lengyel—orosz támadás fog érvényt szerezni Ukrajnában a wílnói pontoknak.

Itt, a litván fővárosban omlott volna össze a Zaporozsjei Had hetmanjának, Bogdan Hmelnickijnek nagyszabású terve, a Ijachok országának maradék nélküli felosztása, térképről való eltüntetése? Ezért szövetkezett Károly Gusztávval, II. Rákóczi Györggyel, ezért vállalta — Moszkva rosszállása, majd tiltása ellenére is — a saját külpolitizálás veszélyeit?

A cári politika által okozott elégedetlenség és keserűség, a Zaporozsjei Had országának veszélyeztetettsége azonnali cselekvésre sarkallta a hetmant. Kö-

* A rövidítések feloldását l. a tanulmány végén (63. o.)

vete révén a gyulafehérvári véd- és dacszövetség (1656. szeptember 7.) realizálását szorgalmazta. Az erdélyi fejedelem és a kozák hetman paktumának értelmében Erdély kötelezte magát a Zaporozsjei Had védelmére, ellenségeit a maga ellenségévé nyilvánította, a hetman barátját a fejedelem barátjának fogadta. „Ha a szomszédos országok részéről” (a propinquis regionibus) bármilyen jogtalanság érné a Zaporozsjei Hadat, vagy a hetmant, akkor a szövetséges társ „castra movere, suppetias mittere” tartozik — hangoztatja a kozák megbízott.¹ A kölcsönösség elve alapján a Zaporozsjei Had garantálta Erdély, Moldva és a Havasalföld védelmét a krími tatárokkal szemben, következésképpen a Rzeczpospolita végleges összeroppantására megindulhatnak a seregek.

Ez a konkrét hadműveleteket sürgető megkeresés nem volt II. Rákóczi György ellenére, hiszen a svéd és erdélyi diplomaták több mint három hónapos viaskodása a radnóti egyezmény december 6-i aláírásával révbe jutott. A fejedelmi tanácsnokok írásos votumaikban már korábban letették voksukat a lengyel hadjárat mellett.

Barcsai Ákos úgy vélekedett, hogy „a jó lélek ismeret s mind az igazság azt kívánja, hogy az svetusok segítsenek”, Erdély nem maradhat semleges ebben a svéd—lengyel konfliktusban, mert, az „neutralistaság” „az veszedelmek utoljabb súlyosabb volta” lenne.²

Petki István szerint a svéd király ajánlatát (coniunctio armorum) a királyi titulus és a lengyel területek miatt nem szabad elszalasztani.³

Haller Gábor borosjenői kapitány a kínálkozó lehetőség megragadását egyenesen Rákóczi köteletségévé tette, mert ezzel „a dicséretes emlékezetű embereknek” példáját és Isten akaratát követi. Erdély érdeke a szövetség azért is — folytatja Haller —, hogy „a jövőben mindenik ellensége és gonosz akarója” ne legyen az országnak.⁴

A máramarosi főispán, Rhédei Ferenc Gyulafehérvárra címzett levelében azt tanácsolta Rákóczinak, hogy ha sor kerül a lengyelországi bemenetelre, „azt kellene hirdetni, hogy nagyságod nem ellenség képen megy Lengyelországra, hanem mediatorságra az két király között”. „Én elhiszem” — jegyzi meg bizakodva a főúr —, hogy „ha Isten nagyságodnak jó progresszust enged, egyik császártul sem lesz bántódása . . .”⁵

A könnyű háborút és győzelmet igénylő, a történelmi pillanat megragadására buzdító hangok mind az óvatoskodók ellenvetéseit, mind a családtagok (anya és feleség) figyelmeztetéseit elnyomták. Az aggodalomtól áthatott anyai intelem pedig az illúziókkal való leszámolást célozta meg. Ha mégis háborúskodás kezdődne, „az pápistaságnak valami ereje leszen, mind megindítják, ki nyilván, ki praktikával; tudván ők, nagy része leromlana Babillonak, ha Lengyelországban pápista király nem lenne.”⁶

A pápistaság védelmezőjének, III. (Habsburg) Ferdinándnak nem csekély gondot jelentett Rákóczi fenyegető magatartása. Amíg Wilnóban János Kázmér

1 Aktü JUZR III. k., 546—547.; Aktü JUZR XI. k., 691.; Isztocsnjiki Malorosszijszkoi isztoriji I. csaszty. Moszkva, 1858. 87—89.; MHH XXIII. k., 450—451.; *Szilágyi S.*: Erdély és az északkeleti háború. Levelek és okiratok. II. k., Bp., 1890—91. 110—111., 112—113. o. (a továbbiakban: *Szilágyi S.*: Erdély)

2 MHH XXIII. k., 447., 449. o.

3 Uo. 454. o.

4 Uo. 455—456. o.

5 Uo. 452—453. o.

6 Uo. 510—511. o.

megmentésére sikerrel közvetített Alekszej Mihajlovics cárnál, addig Rákóczi-nál teljes eredménytelenséggel végződtek próbálkozásai. Az Erdélybe küldött habsburgiánus Horváth György nemcsak a kozákokkal kötött egyezményről, hanem a katonai készülődésekről is tudósított. A fejedelmi kancellárián dolgozó notarius juratus sub rosa még azt is elmondta a császári megbízottnak, hogy Rákóczi csak azért él, hogy lengyel király lehessen (anhelat esse rex Poloniae). Semmire és senkire nincs tekintettel, a szultán levelei sem térítik el szándékától. A kedvezőtlen időjárás viszonyok, a megáradt folyók sem késleltetik készülődését.⁷

Önbizalmát nagymértékben növelte az a körülmény is, hogy a tatárok lóal-lományát alaposan megtizedelte a mostoha időjárás, és legalább júniusig nem is nyílik módjuk a hadviselésre. Végeredményben a siker a határozott és gyors cselekvésen áll vagy bukik. Az elszigetelt Rzeczpospolita feletti katonai győzelem a Portát is kész tények elé állítja, bőkezű ajándékokkal kiengesztelhető lesz a szultán is — terelgette merész elképzelését a megvalósítás felé Rákóczi. 1656 utolsó hónapjában egyértelműen a gyorsaság = győzelem = a Porta megnyerése meggyőződés alapján tevékenykedett a fejedelem.

A mozgósított hadak gyülekezési helyét Kolozsvárott, Váradon, Debrecenben jelölte ki, a hajdúkat Bakos Gábor generális „in campo ad oppidum Nánás” december 11-én mustálta.⁸ A hegyi utak felderítésére is kiküldte embereit, ugyanis „per Hungariam” nem, csak „per Marmarosch” tervezte az indulást, nehogy a császárral érvényes békéjét megszegje.⁹

Közben befutott a közös, erdélyi—moldvai—havasalföldi és kozák hadjárat egybehangolásával megbízott Horváth István kozákföldről (Csigirinből, a kozák fővárosból) küldött üzenete is. Ebből Rákóczi tudomást szerzett arról, hogy Hmelnickij hetman megkezdte csapatainak összevonását és a lengyel határra való felvonultatását. „... igen serio parancsolt ad diem 8. Januárii Bela Cirkánál (ma: Belaja Cerkov — G. S.) legyenek, annat pedig érkezések... 12. vagy 13. januárii leszen Kamenyicnél (ma: Kamenyec-Podolszk — G. S.).¹⁰ A Moldván keresztül kiépített hírlánc segítségével az erdélyi fejedelem és a Zaporozsjei Had hetmanja az egyesülés helyéül a Kárpátokban fekvő Sztrijt jelölte ki.

A hadivállalkozás politikai megalapozására is gondolt II. Rákóczi György, s ezért a Rzeczpospolita lakosságához manifestummal fordult (1656. december 31.), ugyanakkor Erdély lakosságának megnyugtatóására — de a fejedelmi akarat szentesítésére is — országgyűlést hívott össze a megindulási körzet centrumába, Viskre.

A Rákóczi György és Mikes Mihály aláírásával kibocsátott manifestum ket-tős célt szolgált. Egyrészt, meg kellett győzni a Rzeczpospolita lakóit arról, hogy az erélyi és a szövetséges hadak bevonulása a lengyelek érdekében történik. Végre „általános és egyéni békességet kap tíz év után az ország, érvényesül a vallásszabadság, megvalósul a tulajdon védelme, a vagyon biztonsága. Másrészt, ország-világ előtt igazolni kellett az erdélyi fejedelem lengyel koronához való jogát. Mivel a lengyelek régen és mostanság is többször felkínálták

7 Zserela do isztoroji Ukrajni—Ruszi. Metariali do isztoriji ukrainszko kozacesini XII. t., L'viv, 1911. 417. o. (a továbbiakban: Zserela)

8 EOE XI. k., 242—244. o.

9 Szilágyi S.: Erdély. II. k., 159. o.

10 TMKÁO III. k., 439. o.

a koronát — hangsúlyozza a kiáltvány —, az ő kérésüknek tesz eleget Erdély uralkodója, amikor hadaival lengyel földre lép.¹¹

Jerzy Lubomirski lengyel koronamarsallnak is az év utolsó napján címezték meg Rákóczi csatlakozásra invitáló levelét. A fejedelem arra apellált, hogy a haza megmentésének egyetlen eszköze a vele való együttműködés. Tettével „a köz- és magánj érdekében” cselekedne, segítségével „a Rzeczpospolita régi fényébe és nyugalzába” hamar visszakerül. Ha a fejedelem hűségére tér, azt „soha nem fogja megbánni” — ígérte Rákóczi.¹²

Nyilvánvaló, hogy a háború vagy béke kérdése szóba se jöhetett a viski diétán, de „hogyan az ország népétől teljességgel képes eltitkolva ne lenne, hová mennének, nékiek proponálta vala”. Az 1657. január 15-i, egynapos országgyűlésen a rendek mégsem feledkeztek meg hálájuk kifejezéséről: „nagyságodnak — írták — nem kicsin hálaadással tartozunk”, hiszen nagyságod „édes hazánknak jövődébéli csendes békeséges megmaradására szép securitas szerzésére csipőjét felölvén, és édes hazánk oltalmára, javára felkelvén, szegény hazánkról Nagyságod kegyelmesen provideálni méltóztatott.”¹³

Inkább egy királyi bevonulás, mint hadjáratot idéző készülődés ünnepi hangulatát idézték az alkalomhoz illő, új selyem zászlók, „Rákóczi különbnél-különb drága királyi ruhái”, a Törökországban vásárolt tigris- és párdúcőrök.¹⁴ Ezek a hadjáratától idegen külsőségek ugyanakkor II. Rákóczi György mérhetetlenül megnőtt önbizalmát, kikezdetetlen magabiztosságát, a győzelemben vetett (vak) hitét hangsúlyozták. Hogy mennyire a felsorolt tulajdonságok domináltak gondolkodásában és magatartásában a kérdéses időszakban, arra szemléletes példákkal tudunk szolgálni.

A korábban már emlegetett máramarosi főispán, Rhédei Ferenc közvetlenül a hadjárat előestéjén megpróbálkozott a lehetetlennel, azzal, hogy lebeszélje a fejedelmet a lengyelországi akcióról. Rákóczi terveinek valamennyi gyenge pontját kíméletlenül kritizálta. Se a svéd, se a kozák barátságot nem tartotta megbízhatónak. Az előbbi azért nem, mert in illo bello — I. Rákóczi György 1644—45. évi hadjáratában — megghiúsult az együttműködés, az utóbbit azért nem, mert Hmelynickij hetman valójában sohasem bocsátotta meg az erdélyieknek Tyimofej fia Moldvában (Suceava — Szucsava) bekövetkezett halálát. Ráadásul a hetman bizalmasa, Vigovszkij kancellár, sértően beszélt a fejedelemről: „mi nem látjuk jónak seregünket olyan katonáéval egyesíteni, aki a kemence mögött nevelkedett”.¹⁵ A szubjektívoknak is minősíthető érveken túl Rhédei főispán a nemzetközi viszonyok kényszerítő erejét is megfontolásra ajánlotta urának. A három császár (német, török, orosz) közül kettővel Erdély határos, „azok torkában helyezkedik el”, azok lenyelhetik az országot, a lengyelországi eseményeket nem nézik majd közömbösen. A fejedelemnek inkább a haza megőrzésén kellene fáradoznia, az esetleges kudarc okozta tragédia sem maradhat látószögén kívül — fogalmaz keményen a Rákóczi távollétére kinevezett

11 Erdélyi Történelmi Adatok, IV. k., Kolozsvár, 1942. 225—226. o.; Szalárdi J.: Siralmas magyar krónikája (Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Szakály Ferenc) 1960. 349. o.; Szilágyi S.: Erdély. II. k., 129—130. o.; Rudawski, J.: Historia Polska od śmierni Władysława IV. aż do pokoju oliwskiego. Peterburg-Mohylew, 1855. 223—224. o.; Wawelski, A.: Historia wyzwolenia Polski za panowania Jana Kazimierza (1655—1660) II. t., Kraków, 1868. 35. o.

12 Rudawski, J.: i. m. 224—225. o.

13 EOE XI. k., 246. o.; Szalárdi J.: i. m. 352. o.

14 Bethlen I.: Második Rákóczi György ideje. Nagyenyed, 1829. 44—45. o.; Szalárdi J.: i. m. 349. o.

15 Historia belli Cosacco-Polonici, conscripta auctore Samuele Grondski de Grondi, anno MDCXXVI. Pestini, 1789. 364—367. o. (a továbbiakban: Grondski S. Historia); Wawelski A.: i. m. 36—37. o.

locumtenensek egyikeként. Végül tanácsa: „Quaerere Regina minus, parta tueri, plus est.”¹⁶

A józan belátást és mérlegelést igénylő Rhédei-előterjesztés éppúgy hiábavalónak bizonyult, mint a moszkvai cár diplomatájának, Grigorij Volkovnak a küldetése. Már önmagában az a tény, hogy Alekszej Mihajlovics cár követe megjelent Visken, óvatosságra inthette volna Rákóczit. A meghallgatáson előadott cári kérések és javaslatok azonban ellenkező előjelű reagálást váltottak ki az erdélyi uralkodóból. A Zaporozsjei Had örök cári alattvalóságát az erdélyi — kozák szövetség megkötéséről adott válaszával vonta kétségbe, az orosz—svéd ellenséges viszonyt feszegető cári kérést azzal utasította el, hogy Erdély Svédországgal olyan régi „szövetségben és barátságban” áll, amikor még a moszkvai cár „jósomszedságot tartott” a svéd királlyal, tehát az északiakkal létesített kötés nem bontható fel. A lengyel koronáról Erdély fejedelme nem mondhat le — szögezte le Rákóczi, mert maguk a lengyelek legitimo modo régen is, legújában is, felajánlották neki. Ha Lengyelország valóban királyának kívánna Alekszej Mihajlovicsot, úgy bizonyosságot adtak volna erről, elhatározásukat nyilvánosságra hozták volna, érvelt szinte megszállottan.¹⁷

Ezen az instabil jogi alapon, továbbá a komoly, belső ellentmondásokat hordozó svéd—erdélyi—zaporozsjei (kozák) koalíció fegyveres erején nyugodott II. Rákóczi György királyi aspirációja. A kozák koalíciós fél megindulásának hírére Rákóczi is megparancsolta 18 ezer lovasának, 5 ezer gyalogosának, 6 ezer moldovai—havasalföldi segélyhadának a máramarosi havasokon való átkelését.¹⁸

A hadjárat kezdetei

II. Rákóczi György 1657. január 18-án indította meg hadait Viskről a lengyel határ felé,¹⁹ hadakozásra kevésbé alkalmas időszakban. A kedvezőtlen időjárás az amúgy is nehéz terepen való mozgást erősen visszafogta. Hihetetlen erőfeszítések árán sikerült maguk mögött hagyniuk a járhatatlannak tűnő Priszlopot, majd január 30-án Szkolénél (Galiciában) léptek lengyel területre. Az embert és állatot végtelenségig igénybe vevő megpróbáltatások részletes leírása helyett, csupán az erdélyi fejedelem egyik idevágó megállapítását idézzük: „nem ember, se ellenség, isten bocsátotta az nagy akadékat.”²⁰

Rákóczi tüzérségét, málhaszekereit messze megelőzve jutott el a lengyel végekre. Alsó-Szinovickán (ma: Szinyevidnoje) áthaladva február 2-án Sztrijbe, az egyesülésre kijelölt városba érkezett.²¹ Számítása szerint 3—4-én volt esedékes a kozák had megjelenése.²²

¹⁶ Uo.

¹⁷ Erdélyi Történelmi Adatok, IV. k., 227. o.; *Grondski S.*: Historia, 362. o.; *Szalárdi J.*: i. m. 352. o.; *Szilágyi S.*: Erdély. II. k., 264—265. o.; *Zserela XII. t.*, 399—405. o.

¹⁸ *Szilágyi S.*: Erdély. II. k., 232. o.

¹⁹ Rhédei László naplójában a *január 18-i* bejegyzés: „Indultam urunkkal együtt.” In: MTT I. k., 228. o. Vitnyédi István január 18-ra Volkov cári követ audienciáját teszi és Rákóczi „maga más nap megindult, úgy 22. eiusdem Leopoldisnál conjugalja magát az kozáksággal.” In: MTT XV. k., 38—39. o.

²⁰ *Szilágyi S.*: Erdély. II. k., 352. o. A hadjárat megindulásának körülményeiről, a hegyeken való átkelés nehézségeiről *Szalárdi J.*, *Grondski S.* krónikái, *Petryityvity-Horváth Kozma* önéletírása (In: *Daniel G.—Thaly K.*: Történelmi kalászok, 1603—1711. Pest, 1862.) *Kraus G.* feljegyzései (Siebenbürgische Chronik des Schässburger Stadtschreibers Georg Kraus. 1608—1665. In: *Fontes rerum Austriacarum Bd. III., Th. I., Wien, 1862.*) stb. tájékoztatnak bennünket.

²¹ MTT I. k., 229. o.

²² *Szilágyi S.*: Erdély. II. k., 353. o.

A sztriji tartózkodásnak első napján övéihez postázott levelében csupa örömhírt közölt. Anyjának többek között ilyeneket írt: A „Lengyiség hozzánk elég hajol, szívesen mutatják lenni magokat”. Wisniowiecki herceg „mellénk áll hadával”, Sapieha litván hetman csatlakozása is várható. Úgy hírlik — folytatódik a sikerek számbavétele —, hogy Szambor, „Premisle” (ma: Przemysl) városokat „oltalmazni nem akarják, Ilvót (ma: Lvov) is megadnák, az hova Kemény János uramat holnap bocsátjuk 3 ezer lóval”.²³

A téli hadjárat kockázatát is vállaló Rákóczinak egyes lengyel urak — a hadjárat leállítását fejében — ajánlatként a krakkói vajdaságot (44 ezer arany ellenében) Lubló várát és a Szepességet kínálták.²⁴ Mások pedig, a Rákóczi által megkörnyékezett Lubomirski koronamarsall manifestumát köröztették Kis-Lengyelországban, hogy a fejedelmi kiáltvány propagandáját hatástalanítsák.

A marsall, a legfontosabbra koncentrálva, a beavatkozás jogalapját zúzta szét körösvényével. Egyáltalán nem a Rzeczpospolita szabadságának visszaállítása vezérelte Rákóczi Györgyöt idegen földre, hiszen „a szabadság első feltétele, a szabad electio”, s lám, a fejedelem fegyverrel akarja megszerezni a koronát. A szabad electio és a fegyveres erőszak összeférhetetlenségét kiemelő bizonyíték mellett Lubomirski kitért a korona felajánlásának problémájára is. Rákóczi koronára való joga képtelenség, mert ezt magánemberek a saját nevében cselekedték. Márpedig ez a Rzeczpospolita alkotmányának ellentmond — érvel a kis-lengyelországi nagyúr. A Rzeczpospolitának van királya, csak vele tárgyalhat a fejedelem ilyen nagyfontosságú kérdésről, de különben is, a koronához egyetlen út vezet: „przez wyslanie poslow na sejm walny” (az általános szejmre küldött követek révén).²⁵

Érdeemes szóvá tenni, hogy a II. Rákóczi Györgyöt nemzeti királynak elképzelő Zrínyi Miklós környezetéhez tartozó Vitnyédi István, már február 1-jén — szinte a lengyelországi bevonulással egyidőben — az egész erdélyi tervvel kapcsolatos kétélyeit papírra vetette.

Lengyelország „meg nem érdemli, (hogy) magát ő Nagysága igen nagy szerencsére vesse” — szögezi le Vitnyédi —, mert Károly Gusztávot Erdély háborúba való sodrására „az szükség vitte rá”. Az Erdélyi Fejedelemség számára eleve elérhetetlenek a porosz városok, kikötők. Livónia, „a curlandiai feudum” — sorakoznak a hadjáratot helytelenítő érvek —, de „Litvánia állapota is mint marad, kérdés, Russiát úgy gondolnám, nem engedik Kmelniczky és az kozákok másoknak, így az major et minor Polonia maradván”, Oroszország pedig Szmolenszkről és a többi városról nem mond le — latolgatta a várható esélyeket Vitnyédi. A lengyelekről egyébként is lesújtó véleménye van: „állhatatlanok, tökéletlenek, religiójukban igen superstitiosusok, mindenkor tartani köll ő Nagyságának tülök, hogy ellene ne támadjanak, az kik most nem közönségesen in agone vannak”.²⁶

Rákóczi tíz napot tölt Sztrijben — betegsége akadályozta a továbbhaladásban —, de a coniunctio a kozákok kérése miatt nem ment végbe. Tudjuk, hogy a kozák had parancsnokának kinevezési okmánya január 10-én kelt, tehát az Anton Zsdanovics-féle had megindulása csak az ezután napok egyikén tör-

²³ MHH XXIII. k., 512. o.

²⁴ Szilágyi S.: Első szövetkezés Lengyelország felosztására. *Budapesti Szemle*, 1875/8. k., 327. o.

²⁵ Rudawski, J.: i. m. 225–226. o.

²⁶ MTT XV. k., 92–93. o.

ténhetett.²⁷ A parancsnoki kinevezés mellé Zsdanovics azt az utasítást kapta a hetmantól, hogy „az erdélyi fejedelem hadaival egyesüljön és oda vonuljanak, ahová parancsolják nekik” (i tam sli, gde onim ukazano), továbbá azt is, hogy bárkivel szemben védje meg kozákjait „a legkisebb bántódástól” is.²⁸

A 20 ezresre rúgó kozák sereg²⁹ a Szlucs és Goriny folyók közötti településeket (Polonnoje, Konsztantyinov, Zaslavl, Osztrog, Goscsa, Mezsirics, Korec), vagyis a felvonulási úthoz eső helységeket hódoltatta,³⁰ és csak jóval később a kitűzött időpontnál, február 17-én, Szambor—Przemysl térségében egyesült Rákóczi hadával.³¹

A közel 50 ezres koalíciós sereg³² — akárcsak Károly Gusztáv Nagy-Lengyelországban — akadály nélkül vonulhatott a lengyel ostromgyűrűbe zárt Krakóhoz, Würtz svéd generális felmentésére. A lengyel hátszázagot mindössze Lvov, Szambor és Przemysl várai képezték. Ebben a szituációban Rákóczi talán nem minden alap nélkül reménykedett a lengyelek hódolatában; elsősorban Lvov kapitulációjára számított.

A kereskedőváros feladatásáról hosszú és kimerítő alkudozások kezdődtek. Az erdélyi érdekeket egy Rákóczihoz pártolt lengyel, Samuel Grondski képviselte, akinek családja és rokonsága Lvovban élt. De Grondski okos érvelése, magával ragadó ékesszólása is kevés volt ahhoz, hogy a vajdai székhely tanácsa ráálljon az alkura. A büszke leopolisziak nem voltak hajlandók Rákócziiban a leendő királyukat tisztelni, ezért a városkapukat sem tárták ki Kemény János várakozó katonái előtt. Azt javasolták Grondskin keresztül Rákóczinak, hogy haladéktalanul kezdjen tárgyalásokat János Kázmérral és a respublicával, azaz a rendekkel. Csupán a semlegesség kinyilvánítására és megtartására kötelezte magát a városi magisztrátus.³³

Lvov példája lelkesítőleg hatott Szambor, Przemysl városokra is, mert azoktól is csak a semlegességet (neutralnosc) lehetett kicsikarni.³⁴

A Krakó ostromát irányító Lubomirski koronamarsall, mihamelyst tudomást szerzett az ellenség felbukkasáról, felhagyott a várívívással és birtokainak központjába, Lancutra (Przemysltől kb 65 km északnyugatra) vonult vissza.

27 Dokumenti Bogdana Hmelnickoho (1648—1657). Kijiv, Vidavnicтво Akademiji Nauk URSZR, 1961. 551. o.

28 Uo.

29 Szilágyi S.: Erdély. II. k., 273. o.

30 Krippjakevics, I.: Bogdan Hmelnyickij. Kijev, 1954. 520—521. o.

31 A február 17-i dátum következtetés eredménye. Rákóczi a kozákok megérkezését február 18-i levelében tudatja anyjával (MHH XXIII. k., 513. o.), de február 16-án, amikor Kemény Boldizsárt orvul lelővik Szamborban, a források csak a magyarokat említik. (MTT I. k., 229. o.; Grondski S.: Historia, 395—396. o.). Georg Krass február 3-i egyesülést említ — hibásan. (Siebenbürgische Chronik, 260. o.). Szalárdi J. szerint „a megegyezés” február 7-én (!) „Podolyán” történt (i. m. 353. o.), ám ha „st. vet.” (régí kalendárium) szerint értelmezendő, akkor a február 17-i dátummal esik egybe. Herbst, St. február 23-ra helyezi az egyesülés napját — hibásan. (In: Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655—1660. Warszawa, 1957. II. t., 104. o.)

32 Szilágyi S.: Erdély. II. k., 273. o. A hadsereg létszámára vonatkozóan több eltérő adattal rendelkezünk: G. Kraus az erdélyi—moldvai—havasalföldi sereget 60 ezer főnek, tüzérségét 80 ágyúsnak véli (Siebenbürgische Chronik, 254. o.). Pasek, J. — lengyel kortárs — „Rákóczi magyarjait és muntjánjait” 40 ezerre taksálja (Pamiętniki. Wydanie czwarte. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1968. 5. o.). Szalárdi J. csak a kozákság létszámát 40 ezernek vallja (i. m. 353. o.).

Ujabbán: A lengyel hadtörténész Wimmer, J. az egyesült erdélyi (moldvai, havasalföldi)—kozák hadat mondja 40 ezresnek. Véleménye szerint az egyesült sereg alacsony harcértékű katonákból állt. (Wojsko Polskie w drugiej połowie XVII wieku. Warszawa, 1965. 108. o.). Az ugyan-csak lengyel Herbst, St. hasonló létszámról tesz említést, 20 ezer erdélyiről, 6 ezer vajdaság-beli segélyhadról és 15 ezer kozákról tud. (In: Polska w okresie drugiej wojny północnej... 103. o.)

33 Schmidt V.: II. Rákóczi György Lengyelországban. In: Erdélyi Múzeum — Egylet Évkönyv. III. k., Kolozsvár, 1864. 102—104. o.; Történelmi Tár, 1893. 425—426. o.

34 Walewski, A.: i. m. 43. o.

Itt került sor a fejedelmi követek és a koronamarsall nevezetes találkozására, amely a közel két éves politikai színjátékot berekesztette.

Rákóczi delegáltjai ugyanis felszólították a Rákócziakkal rokonságban is levő lengyel főnemest, hogy a fél évvel ezelőtt adott szavát, illetve ígétét váltsa valóra. Ez az ígétet Kelet-Galicia átengedésére, Rákóczi jogos trónkövetelőként való megjelenésére vonatkozott, katonai segítség fejében. Lubomirski élesen visszautasította a követelést és tagadta, hogy valaha is területeket ajánlott volna fel az erdélyi fejedelemnek. Különben ő, mint a panok egyike, a király és a respublica megbízása nélkül ilyen felvetésről nem is tárgyalhatna. Egyúttal megüzente Rákóczinak, hogy ha ilyen áron kívánja Lengyelországot megmeníteni, akkor ellenségének tekinti. A manifestumból ismert részletek mellett azt is kijelentette, hogy a betolakodóknak nemcsak a királyi hadakkal, hanem a fegyvert ragadó népfelkelőkkel is számolniuk kell.³⁵

Jerzy Lubomirski nyílt színvallása — Rákóczi értelmezésében, kétszínűsége — a fejedelem könnyű győzelméről, diadalmas bevonulásáról szőtt álmait egy csapásra szétfoszlatta. A lengyel belső ellenzék, a disszidensek (lengyel, litván nem katolikusok) támogatásával kivitelezendő királyváltás sem látszott simán végrehajthatónak. Ekkor döbbenhetett rá a fejedelem, hogy politikai csapdába esett, a király és a respublica hatalmi szintek elkülönülő labirintusában nem tudott eligazodni. De még nem veszett el semmi, maradt a másik megoldás, az erő bevetése.

A rászédettségre és a kiszolgáltatottság érzése kerítette hatalmába, indulatain nem tudott uralkodni. Lancuton vett bosszút az őt ért sérelemért.

Kemény Jánost küldte oda „egy rész haddal, kozáksággal” és megparancsolta neki, „ha megadják magokat jó; ha hol nem, gyútassa fel”.³⁶ Lubomirski birtokait nagy gyűlölettel és kegyetlenséggel prédálták fel a katonák. A gyilkolásban és a gyűjtogatásban a magyar a kozáktól, a székely a moldvaitól semmivel nem maradt el, különösen kedvüket lelték a templomok és kolostorok kirablásában, a papok és szerzetesek kínzásában. Még a halottakat is kiforgatták a sírokból ékszerek után kutatva.³⁷

A lancuti eset elszabadította a poklot, gátat szakított a féktelen gyűlölködés, se vége, se hossza nem lett a pusztításnak. Elsősorban a krakkói és a sandomierzi vajdaságok szenvedtek az egyesült hadaktól. Falvak és „szereg innych folwarków” (majorságok) lettek a tűz martalékává, az európai hírű wieliczki és bochniai sóbányák termelése is megsínylette a magyar, kozák elvonulást.³⁸ A Kemény János főparancsnok nevével kihirdetett Edictum Militare rövid időn belül üres papírrá silányult. Holott a szabályzat egy falu, vagy asztag szándékos felgyújtásáért, a „kihirdetett időn és helyen kívüli zsákmányolásért” stb. halálbüntetést rótt ki.³⁹

³⁵ Erdélyi Múzeum — Egylet Évkönyvei. III. k., 105. o.

³⁶ MHH XXIII. k., 514. o.

³⁷ *Petrityvity-Horváth* Kozma szavaival: „Nem volt ettől t. i. a rablástól, a fosztogatástól — G. S.) üres senki is, se fejedelem, se generál, se ur, se fő, se nemes ember, . . .” In: *Daniel G.—Thaly K.: Történelmi kalászkok, 1603—1711.* 17. o.

³⁸ *Grusevskij, M.: Isztorija Ukraini—Ruszi. IX. t./2. csaszty, Kijiv, 1931. 1390. o.; Kamiński, A.: Zniszczenia wojenne w Małopolsce i ich skutki w okresie najazdu szwedzkiego 1655—60.* In: *Polska w okresie drugiej wojny północnej, 1655—1660.* II. k., 354—377. o. — Néhány példa a részletes kimutatásból: Rákóczi csapatai a sandomierzi vajdaságban Lopuchowat, Czowicet és „szereg innych folwarków” égették fel. Bieczben 31, Bochniában 41 ház lett hamuvá stb. A háborúskodás miatt teljesen visszaesett a wieliczki, a bochniai sóbányák termelése, akárcsak az olkuszi ólombányászat. Ez utóbbi 1648-ban 50 ezer q, 1658-ban mindössze 14 ezer q ólmot produkált stb.

³⁹ MTT VII. k., 128—129. o.

A galíciai rémtettek az országrész lakosságát arra kényszerítették, hogy az erdőkben, mocsarakban, a hegyekben keressen menedéket és ott szabadcsapatokba szerveződjön.⁴⁰

A reguláris lengyel erők taktikáját a körülmények diktálták: kitértek az ütközetek elől, a zömében könnyűlovasságból álló egységeiket gyors helyváltoztatással megóvták. Jerzy Lubomirski délkeletre, Tyczyn, Dubiecko érintésével a jól védhető Przemyśl előterébe, Stanislaw Potocki hetman pedig északkeletre, a San folyón átkelve, Tarnogródhoz húzódott. Rákóczi nem tulajdonított különösebb jelentőséget a harci érintkezésből kivonuló lengyeleknek, még akkor sem, amikor azok rajtaütésszerű portyáikkal érzékeny veszteségeket okoztak.⁴¹ Sternbach, a svéd király személyes megbízottjaként Rákóczi haditanácsai ülésén ezt szónak is tette. Mivel a lengyelek megsemmisítésére vonatkozó javaslatai süket fülekre találtak, Sternbach a királytól egy olyan svéd tábornok delegálását kérte Rákóczi mellé, aki szakszerű tanácsaival segíti az *actiones campestres*.⁴² Jellemző, hogy a svéd hadművészet színvonalától alaposan elmaradt erdélyi hadvezetés a Lengyelországban történeteket győzelmi jelként értékelte, Rákóczit is büszkeséggel töltötte el, hogy „ellenség fegyvere miá 10 ember híjával nem vagyunk”⁴³

A fejedelem győzelembe vetett hitét erősítette az a Bécsből érkezett küldött-ség is, amely február 23-án kereste fel táborában. A delegáció különösen fontos voltát Szelepcsényi György magyar kancellár jelezte, a rokoni, a bizalmas vonalat pedig Rákóczi László, a fejedelem unokabátyja képviselte. Homonnai Györggyel, Révai Dániellel, Barkóczi Istvánnal, Fejérpataky Kristóffal együtt ők terjesztették elő a III. Ferdinánd által jóváhagyott és szavatolt újabb lengyel ajánlatot. Eszerint az Erdélyi Fejedelemség megkapná a Szepességet, Lubló várát, a krakkói vajdaságot, János Kázmér halála után Rákóczi György fia a lengyel törönt. Addig környezetével együtt Krakkóban élne, hogy a lengyelek majdani uralkodójukat megismerjék, megkedveljék, illetve az ifjú Rákóczi elsajátítsa a Rzeczpospolita törvényeit, szokásait. Gazdasági haszonként az egész Rzeczpospolitára kiterjedő vámmentes kereskedelmet ígértek.⁴⁴

A Rákóczi hazatéréséért felkínált ellenszolgáltatás — a Bécs által garantált területi annexió, az anyagi gyarapodás, a (látszat) királyság — mégis kevésnek mutatkozott, a konföderáció felbomlásztására tett lépések eredménytelenek maradtak. Ennek okát abban látjuk, hogy a svéd és kozák ajánlatok sokkal kedvezőbbek, csábítóbbak voltak, mert nem morzsákat, hanem Erdély földjének többszörösét, nagyhatalmi pozíciót, azonnali királyi címet kínáltak II. Rákóczi Györgynek, ráadásul mindezt kockázat nélkül.

Az erdélyi fejedelem hű maradt önmagához. Önbizalma egy pillanatra sem ingott meg, a közvetítést azzal utasította el, hogy „Lengyelországban majdhogy nincs ellensége”⁴⁵

Amíg az „öreg” Rákóczi György 1645 nyarán III. Ferdinánd ajánlatára — de a török fenyegetőzést sem hallgathatjuk el — félbeszakította Brno ostromát

40 MHH XXIV. k., 513. o. — „az határszélben az munkácsi utban postánkat az parasztság megölte”.

41 Szalárdi J.: i. m. 353–354. o.

42 Szilágyi S.: Erdély. II. k., 273. o.

43 MHH XXIV. k., 514. o.

44 Gróndski, S.: Historia, 391. o.; Kraus, G.: Siebenbürgische Chronik, 262. o.; Erdélyi Történelmi Adatok, IV. k., 229. o.; MHH XXIV. k., 514. o.; Szalárdi J.: i. m. 354. o.; Szilágyi S.: Erdély. II. k., 274. o.

45 Zserela XII. k., 462. o.

és hátat fordított hadakozó társának, Torstensonnak,⁴⁶ az „ifjú” Rákóczi György a biztos kevés helyett a bizonytalan sokat választotta. Mindent a katonai sikerekre alapozott, mindent kockára vetett a nagy cél, a trón megszerzése érdekében. Diplomáciailag is védettnek érezte magát, az erdélyi külpolitika vazallus jellege mintha feloldódott volna a svéd—zaporozsjei koalícióban.

A lengyel külpolitika, illetve diplomácia éppen ezen a ponton támadott. János Kázmér és a Rzeczpospolita sorsáért felelősséget érző néhány szenátor felismerte, hogy az ország megmentése csak a konföderáció szétrobbantásával lehetséges.

A Rzeczpospolita diplomáciai „védekezése”

A Rzeczpospolita létét fenyegető támadás elhárítása a vazallusok seniorainál kezdődött el.

János Kázmér 1656 december végén jelezte a Portának, hogy az Erdélyi Fejedelemségben Lengyelország hátrányára nemkívánatos jelenségek mentek végbe. A Princeps Transylvaniae elkötelezte magát a svédeknek, „a mi barátságunktól elszakadt” (ab amicitia nostra avulsus est), a vajdaságokkal és a Zaporozsjei Haddal fenyegető szövetséget alkot. A király az Ottomán Porta közbelépését kérte a háborús készülődések félbeszakítására.⁴⁷

Ugyanilyen céllal indították Konstantinápolyba Mariusz Jaskolski koronáért is, ahol mindenáron el kellett érnie a liga szétszakítását „te lige rozerwac”.⁴⁸ Első lépcsőben Svédország oldaláról kell leválasztani Erdélyt és a Zaporozsjei Hadat, majd második lépcsőben azokat egymással kell szembefordítani. Elismerendő, hogy Jaskolski követutasítását hozzáértők állították össze, hiszen abban valamennyi, a Portát érzékenyen érintő kérdés szerepelt.

A Porta és a Zaporozsjei Had viszonyának jellemzésére teljes bűnlajstrom állt össze. A kozákság szó- és esküszegésére a zborovi (1649), a belaja cerckovi (1651), a kamenyeci (1653) megállapodások felrúgása volt a példa. János Kázmérnak adott szavukat mindannyiszor megszegték, sőt 1654-ben Moszkva hatalma alá adták magukat („oni pod protectya Cara Moskiewskiego poszli”). 1655-ben a krími kánnal egyeztek meg a kozákok („poky z nim uczynil”), ám a barát barátját nem fogadták el barátnak, azaz a Krímmel szövetségben álló Rzeczpospolitát továbbra is ellenségként kezelték. Ugyanez a helyzet 1656-ban, amikor az orosz—lengyel wílnói megállapodást negligálta Hmelnjickij hetman, és „új esküt tett az erdélyi fejedelemmel és a két vajdával”. Jaskolski a lengyel—erdélyi tárgyalások lényegéről azt mondta, hogy János Kázmér pénz- és hadisegélyért fordul Rákóczihoz, annak fiát, mint leendő királyt, magához fogadta volna, de Rákóczi inkább az „egyvallású” (sic) Svédországgal barátkozott, nem átallott a kozákokkal szövetségbe. Rákóczi feltett szándéka — hangoztatta a követ —, hogy a szövetségesei (colligati) segítségével megkaparintja a koronát. Ez a liga nemcsak a Rzeczpospolitát fenyegeti elnyeléssel, hanem az Ottomán Birodalomra is veszélyes. A lengyel koronáért Alekszej Mihajlovics cár is kinyújtotta a kezét, és a moszkovita cár a kozák hetmannal összeállva keletről sújtott le az országra. Amennyiben a cárt lengyel királynak és litván nagy-

46 Kővári L.: Erdély történelme. V. k., Kolozsvár, 1863. 42—43. o.

47 Zserela XIII., t., 419. o.

48 Uo. 423. o.

fejedelemnek megválasztják — a trónt csak János Kázmér halála után foglalná el —, úgy a „görög vallás birodalma” lesz szomszédos a szultán birodalmával, ami a Porta „sok görög” alattvalójára tesz kedvezőtlen hatást. Végeredményben az Ottomán Birodalom biztonsága így is, úgy is napirendre kerül. A megoldás a szultán kezében van — hangsúlyozta a lengyel koronaőr —, mert a Porta mind Rákóczit, mind Hmelynickijt a semlegesség és a jószomszédság megőrzésére tudja szorítani. Ha a jogi alap ehhez nem elegendő — 1653-ban a kozákok „Vlachiában” (Moldvában), tehát török területen háborúztak; Rákóczi támadása a Porta és a Rzeczpospolita érvényes békéjének a megsértése —, akkor Hmelynickijt a tatárok, Rákóczit a budai és a szilisztriai pasák kényszerítsék megbékélésre⁴⁹ — tolmácsolta János Kázmér kérelmét Jaskolski.

A krími kánhoz is ezidőtájt, 1657 januárjában kelt útra Romaszkwicz lengyel diplomata. Megbízatásának kényes volta abban rejlett, hogy a Rzeczpospolita semmilyen körülmények között sem veszthette el krími szövetségét. Ezért nyomatékosította a követ a wilnói tárgyalásokról szólva, hogy ott nem béke, hanem fegyverszünet kötöttet. A cár kívánalmait — Ukrajna, Litvánia átengedése, trónutódlás — Rzeczpospolita nem tudja, de nem is akarja teljesíteni. Moszkva és Varsó békekötése a Zaporozsjei Hadnak a Krím oldalára való állításával valósulhatna meg. Ugyanakkor Svédország elszigetelődése is megkezdődne: Moldva és Havasalföld Rákóczitól való elszakítása egyezkedésre szorítaná Károly Gusztávot. A Svédország—Erdélyi Fejedelemség—Zaporozsjei Had liga a Rzeczpospolita felosztásában is megállapodott — hallhatta Mehmed Girej kán Romaszkwiczról. Eszerint, a krakkói „svéd commendant, Würtz” az ősi fővárost átadja Rákóczinak, aki a jövőben Kis-Lengyelország ura lesz. „A svéd király Poroszországot, a brandenburgi Nagy-Lengyelországot, Moszkva Litvániát, a kozák Ukrajnát” kebelezi be. A veszélyes terv megüsitására, amely a Krími Kánság és a Rzeczpospolita közös érdeke, mihamarabb tetteket remél János Kázmér a kántól⁵⁰ — adta elő a lengyel kívánságot Romaszkwicz.

Amíg konstantinápolyban és Bahcsiszerájban a török vazallusok és a török vazallusnak is ajánlókozó kozákok összefogásának hatástalanításával fáradozott János Kázmér és a pan rada (a főnemesek tanácsa), addig Moszkvában a wilnói eredményeket vigyázta.

Akkor, az 1656. augusztus 17-től november 3-ig húzódó tárgyalások után, a felek elégedetten távoztak a litván fővárosból. Az oroszok azért, mert sikerült elfogadtatniuk a lengyel megbízottakkal Alekszej Mihajlovics cár lengyel királlyá, litván nagyfejedelemmé való megválasztásának tervét, amelyre a legközelebb összehívandó általános szejm (walny sejm) adja szentesítő határozatát. A lengyelek pedig éppen a téma szejm elé utalásának örültek, mert az ígéret beváltása így a végtelenbe tolódott ki.

Ignac Bakowski Moszkvában, 1657 elején — utasításának megfelelően — a szejm elmaradását „az országban levő békétlenséggel”, konkrétan Rákóczi támadásával mentegette. Azt állította, hogy János Kázmér össze akarta hívni a szejmet „a wilnói egyezmény megerősítésére”, de a körülmények megakadályozták azt. Wilnóban többek között döntés született arról, hogy „semmilyen ellenségesség” nem éri Lengyelországot „ex parte Kozakow”, és mégis bekövetkezett. Azért praktikáltak össze a svédekkel és az erdélyiekkel — állította

49 Uo. 422—426. o.

50 Uo. 428—430. o.

Bakowski —, hogy a wlnói végzések ne váljanak törvényté. Végül két kérést terjesztett elő a küldött: a cár adjon segélyhadat a litván hetmannak a svédek és a brandenburgiak ellen; tegye szabaddá a szejmikek (nemesi megyegyűlések) megtartását Litvániában (tulajdonképpen az oroszok által okkupált országban), mivel azok nélkül lehetetlen a szejm időpontjának kitűzése.⁵¹

A moszkvai kormányzatnak még kiheverni sem volt ideje az 1656-os svédek elleni livón hadjáratban elszenvedett kudarcát, amikor a lengyelektől ezeket az aggasztó információkat megkapta. A cár lengyel királlyá, litván nagyfejedelemmé való megválasztásának elhalasztása komoly csalódást okozott Moszkvában, mert a cár decemberben, legkésőbb januárban számított a szejmi jóváhagyásra.

A király és a pánok ravaszkodásának igazi bizonyítéka a szejmikekre való utalás volt. Ugyanis Litvánia orosz katonai megszállása ellenére a litván szejmikek — a Rzeczpospolita alkotmányának megfelelően — továbbra is János Kázmérhoz és az általános szejmhez, ti. a lengyel, litván szejmikek képviselőinek össz-szejméhez tartoztak. Az össz-szejmen elfogadott törvények következőképpen a cár fegyverrel hódoltatott országában is érvényesek lettek volna. Végső soron Oroszország egy olyan alkotmányjogi útvesztőbe került, hogy akár enged a kérésnek, akár nem, mindegyik esetben méltánytalanság éri.

Ha Alekszej Mihajlovics és Rákóczi György lengyel koronáért folytatott versengését egybevetjük, kiderül, hogy a Rzeczpospolita legkelendőbb portékájáról, a koronáról folytatott alkudozás a lengyel diplomácia hatékony eszközének számított. Ezt a nemzetközi piacon keresett árut csaletekként vetette oda az erősebb és a szomszédos államoknak, hogy azoktól pénzügyi, vagy katonai segítséget szerezzen.

A Rákócziakat (az „öreg” Rákóczi György fiait, először Zsigmondot, majd Györgyöt, illetve II. Rákóczi György fiát) a lengyel, litván protestánsok, a kozákok, egyes lengyel főurak, sőt maga János Kázmér is, megkínálták a királyi címmel. Ezeknek a javaslatoknak viszont egyike sem lépte át a realizálhatóság határát. Az ajánlatok legfeljebb az ún. „választott, de nem koronázott” (electus, non coronatus) uralkodói címről szóltak. Ezen a fokon rekedt meg alkotmányjogilag Rákóczi aspirációja, amelynél Alekszej Mihajlovics messzebb jutott.

Wlnóban a lengyel megbízottak nem zárkóztak el a cári kíváncságnak, a király—nagyfejedelem cím megadása elől, de további alkotmányos lépésként megmaradt számukra a szejmre való hivatkozás, a legmagasabb fórumhoz való fordulás. Ahogyan korábban utaltunk rá, ez az út is zsákutcába torkollott.

A konklúzió mind Rákóczi, mind Alekszej Mihajlovics esetében egy és ugyanaz volt. A korona megszerzése legális úton mindkettejük számára elérhetetlen messzeségben volt, tulajdonképpen mindketten hamis illúzióknak adták át magukat. Ezért a látszatkirályságért Rákóczi trónját és országát, Alekszej Mihajlovics pedig Ukrajnát, a kozákságot bízta a szerencse forgandóságára. A Rzeczpospolita mindkét trónkövetelő félle szemben következetesen kiaknáta a diplomácia lehetőségeit.

A varsói udvar egy pillanatra sem mondott le a kozákság megoldozásáról, hiszen a Zaporozsjei Had, Erdélyhez és Oroszországhoz való kettős kapcsolódása révén, kulcsfontosságú szerepet játszott ebben a bonyolult játszmaiban. A len-

⁵¹ Uo. 434—435. o.; *Medeksza, St.*: Księga pamiętnicza (1654—1668). In: *Scriptores rerum Polonicarum*. III. t., Kraków, 1875. 161. o.

gyeiek igen pontosan ismerték az oroszok és a kozákok közötti ellentéteket, de tudták azt is, hogy a Zaporozsjei Had szövetsége Erdéllyel inkább a wilnói egyezmény ellensúlyozására szolgál, mint a lengyel korona megszerzésére. Eből a felismerésből cselekedett Kazimierz Beniowski követ Csigirinben, a kozák fővárosban. Kényelmetlen és nyugtalanító kérdések sokaságát tárta a hetmani rada (tanács) elé Beniowski: „Hogy nem veszi figyelembe Hmelnickij azt, míg az ő Moszkvája Wilnóban tárgyal, addig (a Zaporozsjei Had — G. S.) követeit a mi (lengyel — G. S.) követeinkhez oda sem engedte?” Talán ezért keresett egyezséget Rákóczival? Nem látja be a hetman, hogy „Rákóczi szerencsését ellenünkben csak addig csinálhatja meg, míg a többi oldalon nyugtalanság van?” „Ki tudod-e engesztelni a moszkovitákat, hogy a svédrel együtt mentél?”⁵²

A svéd—erdélyi—kozák fegyveresek coniunctioja nem vezethet célhoz — állította Beniowski —, mert Hmelnickij ezzel minden hidat felégetett maga mögött, „nem maradt senki, akivel érdemben tárgyalhatna” saját jövőjéről. Megoldásnak az kínálkozna, ha Hmelnickij megkövetné volt uralkodóját, János Kázmért, így a Rzeczpospolita Svédországgal is, Oroszországgal is végleges megegyezésre juthatna. Vajon „Rákóczi barátsága” többet jelent a hetmannak, mint János Kázmér megbocsátása? Vajon a Wilnóban történtek nem a Zaporozsjei Had kihasználására utalnak? Nincs más alternatíva a megmenekülésre, csak a Rzeczpospolitához való visszatérés — summázta véleményét a Moszkva—Csigirin viszony elmérgesítésén munkálkodó királyi megbízott.⁵³

A racionális bizonyítékok súlyának növelése érdekében a Beniowski-delegáció tagjai személyes kapcsolataikat is bevetették. A befolyásos perejaszlavli kozák ezereshez (Hmelnickij keresztfia) vezető szálak titkos találkoztat eredményeztek. A találkozón résztvevő kozák kancellár is rokonszenvesnek találta taláta János Kázmér üzenetét, és mint magánember — a beavatottakkal együtt — a lengyel — kozák kapcsolatok normalizálását ígérte.⁵⁴ Adott szavukat írásban is megerősítették. A Korycin koronakancellárhoz címzett levelükben a „fegyverzaj nélküli csend” előmozdítására vállalkoztak.⁵⁵

A Rzeczpospolita ismertett diplomáciai lépései Béccsel egyeztetett akciók voltak. Természetesnek kell elfogadnunk ezt, mivel a Habsburg-birodalmat a szomszédságában dülő konfliktus többszörösen is érintette. Nem véletlen tehát, hogy a Rzeczpospolita megmentésére a külügyi apparátus nagy részét mozgósította. 1656-ban, Wilnóban, a császári meghatalmazott, Allegretti közvetítése hozta meg Oroszország—Lengyelország fegyvernagyvágását. 1657-ben újabb közvetítőként lépett fel Bécs. Rákóczit Szelepcsényi György, Hmelnickijt Pera Parcsévics püspök kereste fel kecségetető ajánlatokkal.

Rákóczi szövetséges társának „a kozák nyelvet” jól ismerő, egyébként horvát származású püspök a római császár nevében azt javasolta, hogy a lengyel király alatt külön területtel — „mint a grófok és a szabad fejedelmek” — a német császárságban rendelkezzen és éljen.⁵⁶

⁵² Zserela XII. t., 420—421. o.

⁵³ Uo. 421—422. o.

⁵⁴ Krzysztof Peretiatkowicz visszaemlékezéseit közli *Sztrelcsevszkij, Szt.: K voproszu o sznosenyijah Polsi sz kazakami v 1657—1659 godah.* „Unyiverszityetszkije izvesztyija”. Kijev, 1873. 7—8. o.

⁵⁵ *Müük, Ju. A.: Analiz isztoesnyikov po isztoriji osvobogityelnoj vojnü ukrainszkovo naroda 1648—1654 godov.* Dnyepropetrovsk, 1983. 74. o.

⁵⁶ Aktü JUZR III. k., 564. o.

Ez a lengyel nemesek nélküli Ukrajnát sugalló, lengyel-litván-ukrán (kozák) trialisztikus államot körvonalazó javaslat Hmelnickij tetszését nem nyerte el. Nem is nyerhette, hiszen a Zaporozsjei Had 1648 óta — váltakozó sikerrel, de azonos céllal — a lengyelek Ukrajnából való kiűzéséért, a Visztulán túlra való szorításáért harcolt.

A Rzeczpospolita fennmaradásának, vagy felosztásának tétjével zajló háború folyamán Bécs eszköztárából a diplomáciai támogatás mellett a közvetlen segítségnyújtás sem hiányzott. Az Erdélyi Fejedelemség szerződés kötése az 1656. december 1-i osztrák-lengyel katonai konvenció aláírásához vezettek. Ratifikálását — óvatos előzetekintéssel — a térségben ugyancsak érdekelt másik nagyhatalomtól, az Ottmán Birodalom véleményétől tették függővé. Ezt az óvatoskodást inkább formális, mint tartalmi elemnek véljük, hiszen a közép-európai status quo megőrzése mindkét nagyhatalom létét befolyásoló, sőt létét meghatározó körülménynek számított.

A Habsburgoknak több ok miatt is megengedhetetlen volt a koalícióba tömörültek végső győzelme. Egyrészt azért, mert így a protestáns Svédország mérhetetlen megerősödése következtében az erdélyi fejedelem a magyar királyságra, majd Magyarország egyesítésére törne. Másrészt azért, mert a másik svéd szövetségesnek, a brandenburgi választófejedelemnek alapvetően megváltozna a német császárságban elfoglalt helye. A Nagy-Lengyelországot bekebelező Brandenburg és a Kis-Lengyelországgal növelt Erdélyi Fejedelemség a Habsburgok nagyhatalmi pozíciójára mérne csapást.

Az Ottmán Birodalom számára is kihívást jelent egy erős Svédország, mert segítségével Erdély-Moldva-Havasalföld birodalmi peremterületek leszakadhatnának. Valójában nem a magyarországi hódoltságra, Erdélyre és a vajdaságokra volt szüksége a töröknek, hanem olyan periferikus védőzónára, amely az eredeti birodalmat, s természetes határát, a Dunától délre fekvő Balkán-félszigetet őrizte.

A Porta már az erdélyi hadak megindulásának percében tudott a lengyelországi hadjáratról, mégpedig a moldvai vajda jóvoltából. Reniger, III. Ferdinánd konstantinápolyi rezidense 1657. január 18-án kelt jelentésében azt olvashatjuk, hogy Gheorghie Stefan vajda az erdélyi és a kozák előőrsök találkozásáról tájékoztatta a Portát. Rákóczi lépését engedetlen cselekedetnek minősítették a szultáni udvarban, Köprülü Mohamed nagyvezir Renigernek meg is jegyezte: „Rákóczi szövetségei és háborús szerveződései a háború lángját idővel Lengyelországból saját országába vihetik” (die Kriegsflammen aus Polen in sein Land consequenter).⁵⁷ Néhány nappal később, január 24-én — Szalárdi krónikája szerint — Tisza István kapikiha már a nagyvezir szemrehányásait hallgathatta: „neki (Rákóczinak — G.S.) is olly nagy dolgot hatalmas császár fényes kapujára tudtára adni kellett volna.” „Nem tudja-e, hogy a lengyeleknek a feleséges tatár chámmal is barátságok vagyon?” Majd a nagyvezir szigorúan utasította Tiszát a hallottak továbbítására.⁵⁸

A Portán nagy megbecsülésnek örvendő, s így a belső körökben is járatos Reniger a budai pasa divánhoz küldött jelentéséből megtudta, hogy Rákóczi Lengyelországba vonuló haderejét 40 ezer főre és 30 ágyúra becsülte a „Bassa zu Ofen.” A budai török helytartó értetlenül fogadta Rákóczi viselkedését, hiszen

⁵⁷ Zserela XII. t., 432. o.
⁵⁸ Szalárdi J.: i. m. 355. o.

megkapta a figyelmeztetést: „Grenz-Türken ihm...ins Land fallen sollen” (a végmenti törököknek meg kell támadni az országát).⁵⁹

A különböző rendű és rangú török követek vagy Lengyelországba mentek Rákóczihoz, vagy Erdélybe Barcsai Ákoshoz, egy és ugyanazon parancssal. Rákóczi még Krakkóhoz sem ért, de már elgondolkodhatott a Porta tanácsán, azaz a tanácsként hangzó nagyvezíri ultimátumon: „ne mozogjon, mert megárt néki, békességes mostan országa, vagyon nagy gazdasága, senkitől semmi bántódása”.⁶⁰

Barcsaitól azt követelték „nagy haraggal”, hogy „den Fürsten ins landt zurück ruffen” (visszahívni országába a fejedelmet).⁶¹ A temesvári pasa az erdélyieket vádolta a „szent békesség” felbomlásáért, a végeken kiújult harcokért. Jenőben a magyarok a törököktől elrablott holmikát raktározzák, Kállóban és a Tisza mentén a „hajdúságok rontják az hatalmas császárunk birodalmát”⁶² — panaszkolta a pasa Barcsainak. Az erdélyi kormányzó 1657. február 23-i levelével arról értesítette Lorántffy Zsuzsannát, hogy három török követ is tartózkodik nála. A nagyvezír levelét egy kapudzsi pasa hozta a Portáról, a budai és a temesvári pasák figyelmeztetéseket küldtek. „Az Portáról jött csauz” azt kívánta a fejedelemtől, hogy „legyen vesztegségben országában, ha megindult is, térjen meg, mert rosz vége leszen”.⁶³ Március elején az egri pasa követe is „csak azonnal jött, mint a többi”.⁶⁴

Érzékelhetővé vált, hogy a török „mint okos, ravasz nemzet”, „egybekötötte a vétkeknek csomóit, hogy súlyosabb büntetéssel fizessen érte”.⁶⁵ Amíg az 1653-as moldvai, 1655-ös havasföldi akciókért nem kapott elmarasztalást Rákóczi, addig most, 1657-ben, a belső egységét egyre inkább megszilárdító Portától a szemrehányások özönét, a fenyegetések egész sorát, a tiltó parancsok garadáját regisztrálhatta.

A fejedelem a Porta kiengesztelésére Przemysl alól Török Jánost, Krakkóból Thordai Ferencet indította a szultánhoz. Mentegetőzésének lényege arra irányult, hogy a lengyel hadjáratot a Porta javára kezdeményezett akciónak tüntesse fel. A szultáni engedélyeztetés elmaradását azzal magyarázta, hogy a lengyelek hívó szavára gyorsan kellett cselekedni, „Lengyelország üres volt”.⁶⁶

Konstantinápolyban semmi esélye nem volt a kimagyarázkodásnak, de a szigorú feddés hatásában sem bíztak ott, ezért a követek küldözgetésével egyidejűleg Mehmed Girej parancsot kapott egy Erdély-Moldva-Havasalföld elleni támadás előkészítésére. A krími kán a Boszporusz partjáról befutott örömhírt sietve osztotta meg Piotr Potocki lengyel vajdával. 1657. március 4-én kelt leveléből kitetszik, hogy „a török császár igen nyugtalan lett”, mert Rákóczi „kezetekből akarja kiragadni a koronát” (korone chce wydzierac z rak waszych). Riadóztatta a rumáliai, a bosnyák, a budai, a temesvári csapatokat és „nekünk adta őket”, ti. káni parancsnokság alá helyezte őket. Március 12-én indult a horda — ígérete a tatár uralkodó — Rákóczi országába, pustoszyt.⁶⁷

59 Zserela XII. t., 442.o.

60 Erdélyi Történelmi Adatok, IV. k., 229. o.

61 Kraus, G.: Siebenbürgische Chronik, 269. o.

62 TMKAO III. k., 440. o.

63 Szilágyi S.: Erdély. II. k., 380. o.

64 Uo. 381. o.

65 Erdélyi Történelmi Adatok, IV.k., 225. o.

66 TMKAO III. k., 225.o.; Náima Mustafa török történetíró: „Hogy független uralkodó legyen (Rákóczi — G. S.), a svéd királytól segítséget kért s az oláh és a moldvai vajdakkal szövetségre lépett...” (Török történetírók. III. k., Bp., 1916. 402.o.)

67 Zserela XII. t., 444. o.

Ezzel még nem elégedett meg a Porta, közös hadjáratot javasolt Erdélybe a bécsi császárnak: „egyik egyfelől, másik másfelől igyekezzenek az három ország veszedelmeire jönni”.⁶⁸ A kapcsolatok szorosabbra fűzésére lehetett következtetni abból a Barcsainak jelentett szűkszavú hírből is, amely szerint a Konstantinápolyba úton levő császári követet „Landor Fejérváratt igen pompásan fogadták” a törökök. Barcsai meggyőződéssel vallotta, hogy „bemenvén az”, Rákóczi ellen „minden követ mozdítani el nem mulat”.⁶⁹

Van bizonyítékunk arra is, hogy Rákóczinál sem hiányzott a „német” (sic) támadás gondolata, de mindvégig bízott abban, hogy a „bécsiek” csak olyan dolgot cselekszenek, „valamit ijesztéssel megcselekedhetnek”.⁷⁰ Feleségének adott tanácsa ezt a felfogást tükrözi: „ha német részül lenne félelmes az dolog, *kit nem remélünk*, Váradon lehetnél; ha török részről, Ecsedbe”.⁷¹

A bemutatott, kulisszák mögötti tevékenységből, csupán a hadjárat első, kezdeti fázisára vonatkozó diplomáciai manőverekből megállapítható, hogy az 1657-es Rákóczi-Hmelyickij hadjárat gyökeresen megváltoztatta a politizálás dimenzióit. (A dimenzió fogalmába azokat a körülményeket, viszonyrendszereket sorolom, amelynek következtében az alattvalók közötti politizálást — pl. Erdély-Moldva-Havasalföld; Erdély-Zaporozsjei Had; Rzeczospolitá-Zaporozsjei Had —, a belügynek minősülő, vagy minősíthető válságkezelést a nagyhatalmi érdekeket védő, szolgáló diplomáciai és katonai aktivitás váltja fel.) A dimenzióváltás eredményei rövid időn belül a hadszíntéren mutatkoztak meg.

A csaták nélküli hadjárat

Lubomirski és a lengyel nemesek szőszegése miatt elkeseredett Rákóczit a tanácstalanság kerítette hatalmába. Jelentős seregével önállóan kezdeményezni nem mert, a döntést Károly Gusztávtól remélte, az átütő sikert a svédekkel történő egyesüléstől várta.⁷² Az ősi fővárosban, Krakkóban sem időzött két napnál tovább. Ennyi idő elegendő volt arra, hogy Würtz generálissal tisztázza a helyőrség kérdését, hogy a vár átadása-átvétele megtörténjen. Bethlen Jánosnak egy maroknyi svédet és kb. kétezer magyart hagyott hátra az elvonuló Rákóczi és Würtz.

A Visztula mentén a Dunajec folyó torkolatához, Opatówba igyekezett Rákóczi, hogy a március közepén a poroszországi téli szállásáról kiindult, és a Torun — Piotrków — Zawichost — Cmieliów útvonalon közeledő Károly Gusztávvval találkozzék. A fejedelem feleségéhez írott levelében április 13-ra teszi a királlyal való találkozást.⁷³ (Rhédei László naplójában április 12-i bejegyzéssel szerepel ez az esemény: „Simson nevű falu mellett az nap egyeztünk meg svéciai királlyal, őfelségével, nagy pompával”.⁷⁴

A hosszúra nyúlt — öt óras — tárgyalás a legteltesebb egyetértésben zajlott, ám lelkük mélyén csalódást éreztek magas szerződő felek. Károly Gusztáv a hadvezér szemével mustrálta az erdélyi-kozák sereget, s bizony joggal kifogá-

68 Szilágyi S.: Erdély. II. k., 375. o.

69 Uo. 376–377. o.

70 MHH XXIV. k., 514. o.

71 Uo. 516. o.

72 Szilágyi S.: Erdély. II. k., 272. o.

73 MHH XXIV. k., 517. o.

74 MTT I. k., 231. o.

solta annak minőségét, Rákóczit pedig a svédek csekély száma — 10—12 ezer — keserítette el.⁷⁵ A svédek azonnal magukhoz ragadták a kezdeményezést, a tanácskozáson beterveztett stratégiai tervet Rákóczi ellenvetés nélkül elfogadta, támogatta. A példaképnek is tekintett svéd király célja a lengyel-litván hadak döntő ütközetre való kényszerítése volt. A Zamosc — Lublin — Brest háromszögben gyülekező Rzeczpospolita-erők bekerítése és megsemmisítése lebegett szeme előtt.

Milyen erőkről volt is szó? Lubomirski 3—4 ezres zsoldos és magánserege, Potocki háromezer zsoldosa. Czarniecki kétezer főnyi lovassága kívánt egyesülni a kijelölt térségben. Ide igyekezett János Kázmér is válogatott katonáival, három gyalogos, két dragonyos, egy könnyűlovas ezredével. A Nagy- és Kis-Lengyelországban meghirdetett nemesi insurrectio erői csatlakoztak még a regulárisokhoz. Az erőkoncentráció biztosítására, utóvédként, Sapieha kilencezer, Gasiewski háromezer embere és a litván nemesi felkelés szolgált.⁷⁶

A hírszerzésre gondolt alig fordító Rákóczi nem tudta reálisan felmérni a lengyelek erejét és hadmozdulataikat is félreértelmezte. Április 19-én feleségének arról írt, hogy Lubomirski Lublinon túlra menekült, de a litvánokkal egyesülve sincs több embere, mint 13 ezer. Egyúttal azt is közölte, hogy a svédek már csinálják a hidat a Visztulán, „utánok megyünk”.⁷⁷

A folyón átkelve két nagy támadó éket alakított ki Károly Gusztáv, hogy a manőverező lengyeleket harapófogóba zárja és döntő csatára bírja. Zamosc és Lublin irányába indultak meg a hadak, pontosabban, csak a lovasság nyomult előre, „a könnyű lövő szerszámokkal”. Éjjel-nappal erőltetett menetben haladtak, hogy a (Nyugati-)Bug folyó előtt sikerüljön a bekerítés, de hiába. Mindössze a lengyel utóvédet sikerült elérniük, „az derékhad nagy futással” Brestbe menekült.⁷⁸

A lengyelek taktikája mélyen az ország belsejében, a lengyel-litván határon sem változott. Inkább lemondtak egyes várakról, városokról — Lublinról is —, de hadaikat megőrizték. Állítólag a lengyel seregek kimentésében megint csak az öreg Czarnieckié volt az érdem, aki „24 zászlónyi” csapata után vonta „generál Valdeck, Anhaltinus fejedelme, Bakos Gábor Béli uram” lovasságát, majd a Visztulán átúsztatva egéruat nyert üldözői elől, ugyanakkor Potockinak és Lubomirskinak megteremtette a fenyegető öleléséből való kikerülést.⁷⁹

Károly Gusztáv haditerve fiaskóba torkollott, továbbra sem múlt el Poroszország fenyegetettsége, s emiatt különösen aggódott. Nem kevés bosszúságot okoztak neki a svéd-erdélyi-kozák közös hadjáratban a néhány hetes együttlét alatt szerzett tapasztalatok. Világossá vált előtte, hogy a hosszú és megerőltető masírozásokat nem bírják a szövetségesek és ráadásul katonai fegyelmük is igen gyenge. Ez utóbbi az erdélyi és a kozák hadak mindennapos torzszalkodásaiban nyilvánultak meg. A fejedelem képtelen volt hadifegyelmet tartani, a zsákmányszerzés, a prédálás büntetlenül maradt. Amikor a lengyelek a gyűjtogatások és rablások miatt panasszal fordultak Rákóczihoz, ő a kozákokra mutatott. Anyjának is kesergett a kozákok viselkedésére: „Az kozákság tesznek

⁷⁵ *Grusevszkij, M.*: Isztorija Ukraini—Ruszi. IX/2., 1393. o. Más adatok szerint Károly Gusztáv serege 17 ezer főt számlált. — *Kraus G.*: Siebenbürgische Chronik, 268. o.; *Pavlicsevs, N. I.*: Szocsinyenyija II. Polszkaja anarchija pri Jane Kazimire i vojna za Ukrainu II. csaszty Szankt-Peterburg, 1878. 208. o. (a továbbiakban: Polszkaja anarchija).

⁷⁶ *Walewski, A.*: i. m. 49. o.

⁷⁷ MHH XXIV. k., 517. o.

⁷⁸ Uo. 518. o.

⁷⁹ Uo.; *Pavlicsevs, N. I.*: Polszkaja anarchija, 208. o.

nagy kárt, nemesség házait égeti, elől tatármódon jár, mindazáltal az tisztetek megriogattuk, azt is zabolázzuk, itt annyi népséggel nehéz bírni”.⁸⁰

Szelepcsényi György magyar kancellár levelében az értelmetlen pusztítást kérte számon Rákóczitól, de ő megint csak a kozákokra való mutogatással felelt. „Lancut kivételével egyetlen helységet” sem pusztított el hada — állította —, de a kozákokat „non homo sed Deus . . . coercere posset” (nem ember, de Isten sem képes megfékezni).⁸¹

Hihetünk-e Rákóczi szavának, amikor őt magát is a zsákmányszerzők között találjuk? Például, hogy anyjának kedvébe járjon, miseruhák küldéséről gondoskodik, amelyekből „elásva az hadak szépeket találnak”.⁸² A témakörbe tartozónak véljük azt a Tarnów alól Erdélybe küldött „15 Wagen”-t is, amelyek fegyveres örök kíséretében érkeztek haza.⁸³

Más példával azt illusztrálhatjuk, hogy a nemes főúrtól kezdve az egyszerű póreemberrel bezárólag mindenki gondoskodni próbált ingóságainak gyarapításáról. Bethlen János krakkói parancsnok a lengyel királynak szavát adta, hogy a kivonuló sereg (1657 nyara) egyetlen katonája „tilalmas marhát ki nem viszen Krakkóból, de mégis találkoztak olyak, a kik hoztak bitang marhát ki Krakkóból, „többek között a parancsnok íródeákja Horvát Kozma is — könyveket és pénzt. Több mint érdekes, amit mentségére felhoz: „láttam magát is Bethlen Jánost a generált oly egyetmással . . . vásárolt jókat kihozni”.⁸⁴

A magyarok litvániai fosztogatásáról is maradt emlékün. Litmanovics zsidó kereskedőt a pinszki (powiatbeli körzet) Janovnál rabolták ki a magyarok 1657. május 16-án. Kb. 1400 arany értékű kárt szenvedett a panaszos, nem beszélve az adóslevelekről és a „possessyie na domu y placy”-ról (a ház és a kert birtokleveléről).⁸⁵

A hasonló példák szaporítása helyett konstantálható, hogy Rákóczi csalódásának és reményvesztésének arányában egyre kevésbé felelt meg a hadvezetési követelményeknek. A rablásban, a fosztogatásban egymást múlták felül a konföderáltak.

Nem a mentő körülmények keresése, hanem a szituáció jobb megértésére való törekvés mondatja ki velünk az alábbiakat: hogyan engedelmeskedik (vagy miért engedelmeskedjék) ideges parancsnokának az a kozák sereg, akinek csak sejtései vannak a lengyel-kozák ellenséges viszonyról, de mit sem tud az 1648-ban kezdődő, azóta szakadatlanul folyó kisebb-nagyobb összecsapásokról, a kíméletlen és kegyetlen portyákról, az elvakult gyűlöletről, az újabb és újabb bosszúért kiáltó hadjáratokról. Ez az évtizedes rombolás szülőföldjüket, Ukrajnát sújtotta, de most, 1657-ben ütött az óra a tartozás kiegyenlítésére, legalábbis a szenvedések egy részének visszafizetésére. Nyilvánvaló, hogy a bosszúvágytól égő, dühüket mindenkin és mindenben kitöltő kozákok megregulázása vajmi csekély eredménnyel kecsegtetett. Rákóczi parancsait megszegték, a bűntetésüket követelő fejedelemmel szemben a kozák ezresek megvédik embe-reiket, a nézeteltérések ellenségeskedéssé fajultak. Áprilisban olyannyira komoly volt a helyzet, hogy Waldeck svéd tábornok a szakítástól tartott. „Die

80 Szilágyi S.: Erdély. II. k., 355. o.

81 Uo. 394. o.; *Walewski*, A.: i. m. 45. o.

82 MHH XXIV. k., 517. o.

83 Zserela XII. t., 485. o.

84 In: Erdély öröksége. V. k., Bp., é. n. 120–121. o.

85 Aktü Vilenszkoj Komissziji, 34. k., Wilno, 1909. 108. o.

Cossaken und bezeugen grose adersion gegen Rákóczi”⁸⁶ nagy ellenségeskedést tanúsítanak Rákóczival szemben).

A rossz viszony kialakulásának okairól a másik oldal szemszögéből is maradtak ránk dokumentumok. Anton Zsdanovics megbízott kozák hetman Csigirinbe küldött egyik jelentésében a rossz bánásmód ecsetelésére helyezte a fő hangsúlyt. „Minket nem úgy tart, mint barátait — állítja az ezeres —, hanem mint az moldvai és havasalji vajdákat”. Erre pedig nincs joga Rákóczinak, mert „mi szabadítottuk fel magunkat fegyverünk által a lengyelek insége alól”. Őt, a megbízott hetmant „a fejedelem semmisnek tartja”, a tanácskozásokon mellőzi, úgy viselkedik, mintha a kozákok elől valamit el akarna titkoni. „Csak maga fejétől cselekszik, mintha mindenek ő általa mentek volna végben”. Zsdanovics kételyeit Rákóczi lengyelekkel való találkozásai is fokozták, béke-tractátumokra gyanakodott. Az is előfordult, s nem is egyszer — jegyzi meg rosszállóan a kozák parancsnok —, „az lengyelekre nem bocsátotta az kozákságot, mint ha patrocínálna nekik”. A gyanúsításban odáig elmegy: vajon az egész Lengyelországot magának szeretné Rákóczi? Vajon nem ezért tiltották meg a postaküldést Csigirinbe?⁸⁷

Ezek a sérelmek aztán Bresztnél kulmináltak. A litván erősség május 17-én ostrom nélkül kapitulált, a várvédő zsoldos gyalogság — vagy 1700 fő — svéd szolgálatba állt.⁸⁸ Károly Gusztáv be is érte a katonai erősítéssel, Bresztre nem tartott igényt, de ki birtokolja? Rákóczi nagy döbbenetére a Zaporozsjei Had igényt formált a városra. A fejedelem eddig csak olyan katonai segéderőt látott a kozákságban, amely az erdélyi célok megvalósításáért szállt harcba. Eddig fel sem merült benne, hogy a Zaporozsjei Had önálló politikai koncepcióval is felléphet.

Anton Zsdanovics megbízott kozák hetman Breszt alatti táborából május 14-i dátummal a szomszédos pinszki powiatnak védlelet adott ki. Ezzel a hetmani okmánnyal minden kozák számára tudtul adta, hogy a pinszki terület valamennyi lakosát — ingó és ingatlan vagyonával egyetemben — „a hetman protectioja alá vette”, (getman pod protekciju szvoju ich vszeh prinjavsi), és biztonságuk garantálására védelmet nyújt, helyőrséget rendelt ki.⁸⁹ A pinszki védlevél igazi értelmét akkor fejthetjük meg, ha Ivan Nyecsj kozák ezeres Belorussziában kiadott védleleivel egy sorba állítjuk. Ugyanis ezekből rekonstruálható a Zaporozsjei Had északi határainak kijelölésére tett kísérlet. Keletről nyugatra haladva: az 1655—1656-ban már kozáknak nyilvánított Csauszi — Bihov — Szluck vonalat zárta le Zsdanovics Lengyelország felé a Pinszk — Breszt vonallal. Egy lengyel szemtanú is feljegyezte a kozákok itteni cselekedeteit. Amikor Rákóczi és a kozákok „Litvánia nem csekély részébe bevonultak”, az utóbbiak „az elhódított vajdaságokban és powiatokban a köznépet” (ludzi pospolitego gminu) fellázítják és „magukhoz csatolják” (do siebie przywacajac).⁹⁰

Alig telt el két-három nap Breszt kapitulációja óta, Károly Gusztáv hirtelen elhatározással kivonult Bresztből, fokozatosan csaknem egész seregét nyugatra

86 Történelmi Tár, 1880. 374. o.

87 MHH XXIII. k., 532—534. o.; *Hültebrandt, C. J.*: Dreifache Schwedische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinopol (1656—1658). Leiden, 1937. 57. o. — „Die Siebenbürger haben... die Cosaken, geschimpftet.” Kemény J. a megbízott hetmannal, Zsdanovicsel „in grossen Zanck” tárgyalt.

88 Aktü Moszkovszkovo goszudarsztva. II. k., Szankt-Peterburg, 1894. 583—584. o.

89 Aktü Vilenszkoi Komissziji, 34. k., 106—107. o.

90 *Medeksza, St.*: Księga pamiętnicza. III. t., 154. o.

indította a Bug folyó mentén. Az északi szövetséges az élelmezési nehézségekre, valamint Poroszország biztosítására hivatkozott, a valódi okot — a dán hadüzenetet — nem tárta fel Rákóczi előtt. A látszat kedvéért egy kisebb svéd egység Stenbock tábornagy parancsnoksága alatt a fejedelemnél maradt, ugyanakkor Sternbach — a Rákóczihoz kinevezett rezidens — a kozákok és a moldvaiak között zsoldostoborzásra kapott parancsot a királytól. Károly Gusztáv egy pillanatig sem gondolkodott el azon, hogy a kozákok és a moldvaiak átcsábításával legyengíti az erdélyi hadakat, hogy kiszolgáltatott helyzetbe taszítja szövetségesét. „A szerződések betűi neki adtak igazat (ti. nem ratifikálták a svéd-erdélyi egyezményt — G. S.), de az erkölcsi érzet soha nem fogja őt feloldani azon vád alól, hogy önzőleg és kíméletlenül járt el” — summázta véleményét a kitűnő történész, Szilágyi Sándor.⁹¹

A politikai és erkölcsi síkot elkülönítő véleményhez néhány mondatos kiegészítést feltétlenül szükségesnek érzünk.

Nem téveszthetjük szem elől a véleményalkotásnál azt a tényt, hogy ennek a svéd-erdélyi-zaporozsjei szövetségnek minden egyes tagja a vele szerződő másik két félre igyekezett áthárítani a legfontosabb feladatot, a lengyel hadsereg szétzúzását. A lengyel katonai potenciál felszámolása nyithatta meg az utat az osztozkodáshoz.

Károly Gusztáv a svéd hódítások megőrzésére hasznosította Rákóczi és Hmelnickij hadait, s miután azok Lengyelországban használhatatlannak bizonyultak számára, hátat fordított nekik, csak Poroszország és a tengeremlék megőrzésére koncentrált.

Rákóczi György a svéd és a kozák erőkre mint a lengyel korona megszerzésének eszközeire tekintett. A katonai fenyegetés hatására a lengyelektől a megváltoztathatatlan sorsukba való beletörődést, a kiegyezést és a megegyezést remélte, hogy a korona kiérdemelt, ne pedig megszerzett legyen.

A Zaporozsjei Had is a teljes felosztás mellett tört lándzsát — mintha Lengyelország nem is létezett volna⁹² —, de az elpusztított, felperzselt, pusztasággá változtatott Lengyelország feldarabolását óhajtotta.

Rákóczi György végzetes politikai hibát követett el akkor, amikor a lengyelek megalázásában és megsemmisítésében közös platformon álló svédekkel és kozákokkal egyezséget kötött. Hiszen mint leendő lengyel királynak az ország megóvása csak ellenükben, de a korona elérése csak velük sikerülhetett. Úgy véljük, hogy ebből a feloldhatatlan ellentmondásból fakadtak Rákóczi György szélsőséges megnyilvánulásai: egyik oldalon a sugárzó optimizmus, a másik oldalon a magárahagyatottság, a tehetetlenség, a kétségbeesés.

A breszti svéd toborzás az utóbbi folyamat nyitányát képezte. Miután svéd szolgálatba lépett „eine gute anzahl wallachen”, Rákóczi Sternbachnál kétségbeesve tiltakozott és kijelentette: „a kozákok ezt nem tehetik az ő külön engedélye nélkül”. Arról viszont nem volt tudomása, hogy a svéd toborzó az ő háta mögött már megegyezett az egyik kozák parancsnokkal, „Thrax Ferencsel” (Rác Ferencsel? — G. S.), aki viszont nemcsak a maga, hanem más egységek nevében is felajánlotta szolgálatait a svéd királynak. A Rákóczi bizalmát élvező Sternbach, a csábító zsoldot és zsákmányt ígérgető svéd diplomata még nem ítélte kedvezőnek a körülményeket arra, hogy Károly Gusztáv nyíltan

⁹¹ Szilágyi S.: Erdély. II. k., 243. o.

⁹² MHH XXIII. k., 534. o.

szakítson Rákóczival. Királyának tett javaslatában az szerepel, hogy a magyarok és a kozákok szétválasztását csak óvatosan és körültekintően kell megoldani (besorgliche separation von den hungern).⁹³

Az óvatos és a körültekintő eljárás de facto az erdélyi-kozák szövetséges haderő lassú felmorzsolását jelentette. A fejedelem tiltakozásai eredménytelenek maradtak. Károly Gusztávnak írott május 20-i levelével a „valachok” zsoldba fogadását próbálta megakadályozni. Céljának elérésére sajátos módszert választott Rákóczi, ugyanis a moldvaiakat a lehető legrosszabb színben igyekezett feltüntetni. Azt állította róluk, hogy a svéd ajánlat elfogadására a zsákmányszerzés miatt vállalkoztak, de az sincs kizárva, hogy dezertáláson törik a fejüket. Megbízhatatlanok, mert közöttük sokan vannak olyanok, akik korábban lengyel szolgálatban álltak.⁹⁴ Egy május 25-i Sternbach-leveléből pedig már arról szerzünk tudomást, hogy Rákóczi néhány ezer önkéntes kozákot átengedett a svédeknek (ex voluntariis Cosacis einige tausend), de „Franciscus Servius” (Szerb — Rác — Thrax? — G. S.) szolgálatairól nem mondott le.⁹⁵

A kozák és a „vlach” fegyverekért folytatott huzakodás, a toborzás körüli bizonytalanságok, az eredménytelen tiltakozások, majd az elszegődés részleges engedélyezése éppen akkor zajlott, amikor a fejedelemnek döntenie kellett arról, hogy Károly Gusztáv után vonul-e, vagy pedig liga seregével önállósítja magát?

Az első variáció mellett voksolt, hiszen ragaszkodott a király-hadvezérhez, ezen kívül az átütő sikert csak a koncentrált seregek közös akcióitól várhatta. Csakhogy a kozákok érdekeinek teljes figyelmen kívül hagyása a Zsdanovics-had rebelliójához vezetett: Hazatérésüket követelték (ad sedes suas remigrare), a zsákmánnyal teli szekerek Ukrajnába indítását szorgalmazták.⁹⁶ A kozák parancsnokok, „Antoni Kiowski (kijevi ezeres — G. S.) és Bohun General-Quartiermeister” két száz közé kerültek. Egyrészt kötötte őket a Hmelnjickij-i parancs — Rákóczival oda menjenek ahová az parancsolja —, másrészt a kozákok akaratát sem hagyhatták figyelmen kívül. Ismeretes előttünk, hogy a megbízott hetman igen rossz viszonyban állt Rákóczival, Keménnyel, tehát az ő beavatkozásuk a békéltetési tárgyalásokban csak olaj lett volna a tűzre. Ezért Rákóczi táborából Sternbach svéd diplomata és Jerzy Niemiricz, az erdélyiekhez pártolt lengyel tábornok érkezett a lázadás lecsendesítésére.⁹⁷ A következményekből ítélve a rábeszélésnek, de az erőszak kilátásba helyezésének is szerepe volt abban, hogy a kozákok egy része kitartott Rákóczi mellett.⁹⁸

A létszámában erősen megfogyatkozott haddal Rákóczi a (Nyugati-) Bug folyását követve Brok átkelőhelyhez, majd a Narew folyami Pultuskhöz vonult, abban a reményben, hogy Károly Gusztávot beéri és hadaikat újra egyesíti. Reményében csalatkozni kellett, mert szövetségese a tengermellék felé vette útját, tehát a végleges szakítás mégiscsak bekövetkezett. A kiszolgáltatott fejedelem 15 vagy 16 ezernek taksált seregével,⁹⁹ Zsdanovics 6 ezer válogatott ko-

93 Szilágyi S.: Erdély. II. k., 288—289. o.

94 Uo. 293. o.

95 Uo. 297. o.

96 Uo. 299.

97 Uo. 303. o.

98 Zserela XII. k., 485—486. o.

99 Uo.

zákjával és Stenbock svéd tábornok ezredeivel — sajnos ezek létszámáról biztosat nem tudunk — délre fordult, június 14-én már Varsó alatt táborozott.

Néhány napos, komoly erőfeszítést nem igénylő próbálkozás után a lengyel főváros kapui kitérültek és a magyar-moldvaiak-kozák-svédek egymással versengve rabolták, pusztították a várost. (Rhédei László csak a június 22-i svéd fosztogatást említi naplójában.¹⁰⁰

Rákóczi csapatai győztesnek érezhették magukat, Krakkóval, Breszttel, Varsóval rendelkezhettek, mégsem voltak urai a helyzetnek. A hadsereg bomlása feltartózatlanul haladt előre. A breszti kozák lázadás, a svéd toborzás és a mindennapos dezertálás mellett az elégtelen táplálkozás, főleg a só- és kenyérhiány sújtotta Rákóczi katonáit. Varsóban járvány ütötte fel a fejét és szedte áldozatait (an einer unbekannten Krankheit).¹⁰¹ A szerencsétlenségek betetőzéséül Stenbock tábornok itt Varsóban kapta kézhez azt a királyi parancsot, amely a Rákóczitól való elszakadást, a királyi sereggel történő egyesülést rendelte el.

A június 21-i parancsról értesülvén Rákóczi, nem tudott uralkodni idegein, hisztérikus jelenetet rendezett a svédeknek. A fejedelem elátkozta szövetségeseit, akik provokálták a lengyelországi hadjáratra, akik akkor hagyják cserben, amikor a legnagyobb szüksége lenne támogatásukra. Jobb lett volna, ha otthon marad — ahogyan azt többen is tanácsolták Erdélyben —, de most a római császárral, a lengyelekkel, a tatárokkal, a moszkovitákkal szemben egyedül kell harcolnia; bárcsak velük szövetkezett volna a svédek ellen! Ő mindig Isten dicsőségét és a svéd király kedvét kereste, ezért vállalkozott a téli hadjáratra. S lám, amikor az ellenség erőre kapott, a császáriak támadnak, „ihn sine navi et remis in mari verlassen wolten” (hajó és evező nélkül a tengeren akarják hagyni).¹⁰²

A menekülés

A magyar király hadba lépésének híre már 1657 áprilisában, III. Ferdinánd halála után közvetlenül felröppent. Vitnyédi határozottan állította Zrínyi Miklósnak, hogy az új király, Lipót, biztosan megsegíti János Kázmért „Silésiából tizenhárom ezer emberrel”.¹⁰³

Az 1656. december 1-i bécsi megállapodás 1657. május 27-én ratifikált szövetségi szerződéssé érett, amelyet János Kázmér és I. Lipót mint lengyel, illetve magyar király kötött meg. Külön konvencióban rögzítették a katonai részleteket. A megállapodás úgy szövegezte, hogy a magyar király 12 ezres — lovasságot, gyalogságot, tüzérséget magába foglaló —, saját parancsnoki karral rendelkező sereget bocsát uralkodó társa mellé, aki a segítségért 500 ezer rajnai forintot fizet, a sereg évenkénti fenntartásához pedig további 300 ezerrel járul hozzá. A költségek előteremtésére a wieliczikai és a bochniai sóbányák jövedelmét zálogosították el I. Lipótnál. A szerződés értelmében a hadisereg a háború

¹⁰⁰ MTT I. k., 232. o.; *Velicsko, Sz.*: Letopisz szobutyij v Jugo-Zapodnoj Rossziji v XVII. veke. Kijev, 1843. 279. o. — Rákóczi Varsóban „kiirtotta az egész slachtát, papságot, városiakat, csak egy kevés szegény ember és a nők maradtak életben”. Mindez azért történt, mert Lubomirski Erdélyben „grasszált”. (A továbbiakban: Letopisz)

¹⁰¹ Zserela XII. t., 485. o.

¹⁰² *Szilágyi S.*: Erdély. II. k., 309. o.

¹⁰³ MTT XV. k., 60. o.

befejezéséig tart, s a csapatok mind az erdélyi, mind a svéd, mind a brandenburgi erők ellen bevethetők.¹⁰⁴

Az első egység, 300 muskétás, június 1-én jelent meg Czeszochowában,¹⁰⁵ a főerők Melchior Hatzfeld parancsnoksága alatt június 23-án indultak meg, szinte napra ugyanakkor, amikor a Stenbock-féle csapatok elhagyták Rákóczit.¹⁰⁶

A Rákóczi hadának tragédiáját sejtető körülmények egyre sokasodtak, ott-honról is nyugtalanító hírek érkeztek. Többek között az, hogy Lubomirski „tizen négy ezred magával” a lancuti pusztításért elégtételt vett Ugocsa, Bereg, Szatmár megyékben. Több mint két héten át — június közepétől július első napjaiig — szabadon grasszált Rákóczi országában. Az „Egetest Munkaczon elkezdve circiter 300 falut elgetett nagy kegyetlenséggel, sok vert öntet kivált-keppen Beregszazban”. Kiadott kiáltványában az erdélyiek háborújának igazságtalanságát bizonygatta, kegyetlen pusztításával pedig azt az állapotot érzékeltette, amelyet a fejedelem katonái idéztek elő Lengyelországban. Erdély szenvedése ezzel még nem ért véget — mondotta kivonulásakor —, mert „az Török Vaskapu felől és az Tatar Moldova felől” özönli el az országot.¹⁰⁷

Érezhetően elmúlt a török Porta habozása is, lezárult a végbeli pasák levelezgetési korszaka, egyenesen maga a szultán, IV. Mehmed intézett erélyes felszólítást Rákóczihoz: „az mi szolgálatunkból kimentél és más országban király lenni óhajtottál, amibe éppen nem egyezünk bele”. A lengyel hadjárat megindításának okait elfogadhatatlannak minősítette, mert „ha valamely király országából egy-két várat elvesznek, azért még nem esik ki királyságából és nincs ok arra, hogy azon tartományban vagy országban padisah legyen”.¹⁰⁸

Ezzel szemben az erdélyi diplomaták mindegyike — Thordai, Tisza, Harsányi — azt hangoztatta a Portán, hogy a fejedelem „jó szolgálatot tett” (guten Dienst getan) a szultánnak, mert a Svédországgal kötött szerződése Oroszországot elszigetelte a „görögvallású területektől”. Hiába mutatkoztak szokatlan módon bőkezűnek az erdélyi képviselők — a mufti 100 dukátot, a nagyvezír 2000 tallért, a miniszterek 500—500-at kaptak —, a tanács egy és ugyanaz maradt: a szultán megbünteti Rákóczit, ha nem engedelmeskedik.¹⁰⁹ Még az évi adó megemelésébe is beleegyezett volna Rákóczi, csak a hadakozás portai szentesítését nyerve el. A követek az elfoglalandó lengyel területek után évi 40 ezer tallér adót ajánlottak, három év alatt 120 ezret garantáltak a szabad cselekvésért.¹¹⁰ Claudius á Qualen svéd követ ugyanulyen kedvező ígéretet tett Rákóczi nevében a divánnak, de minden eredmény nélkül. Nyíltan tudomására hozták, hogy a fejedelem parancsot kapott a visszatérésre, ám ha nem vetné

104 Walewski, A.: i. m. 69—71. o.; Pavlicsev N. I.: Polszkaja anarchija, 201—202. o.

105 Walewski, A.: i. m. 76. o.

Bécsi kimutatás a Sziléziában felsorakoztatott csapatokról:

Hatzfeld lovassága:	165 fő	Hatzfeld gyalogsága:	1664 fő
Garnier lovassága:	840 fő	Demers gyalogsága:	2359 fő
Piccolomini lovassága:	1009 fő	Conti gyalogsága:	2592 fő
Görz lovassága:	809 fő	Badeni gyalogsága:	1317 fő
Spork lovassága	849 fő		
stb.			

Lovasság összesen: 6214 fő Gyalogság összesen: 13565 fő
(Zserela XII. t., 464., 469—470. o.)

106 MTT I. k., 232. o.

107 Erdélyi Történelmi Adatok, IV. k., 232—236. o.; Szalárdi J.: I. m. 358—367. o.; Kraus, G.: Siebenbürgische Chronik, 274—278. o.

108 Török—magyar oklevéltár (1533—1789). Gyűjtötte és fordította Karácson Imre. Bp., 1914. 225—226. o.

109 Zserela XII. t., 481. o.

110 Uo.; Wawelski, A.: i. m. Dokumenta k II. tomu II. sz.

alá magát a szultán akarátának, akkor török-tatár fegyverek kényszerítik engedelmességre.¹¹¹

A május 23-tól Konstantinápolyban tartózkodó svéd meghatalmazott, Welling a kajmakámot és a muftit igyekezett megnyerni a svéd-erdélyi ügynek, szintén kevés eredménnyel. A török főemberek „egy értelemmel in haec verba” öntöttek „titkos mérgüket”: „Micsoda barátságot várhat mi tőlünk az sveciai király, ki minket meg nem találván idején, az mi barátunkat, az lengyel királyt országából kiűzte, országát elpusztította, azzal nem elégedett, hanem az Porta adófizető szolgáját (tudniillik Nagyságodat) Portához való kötelessége mellől elvonta, maga gonosz cselekedeteiben társsá csinálta. Soha mi azt el nem szenvedhetjük, nem is akarjuk, hogy az fejedelem Lengyelországot magáévá tevén, erejében nevedekdjék, erőnknek rájuk kell fordulni”.¹¹²

Erdély elveszejtésére két tervet is kidolgoztak a törökök — jelentette Tisza és Harsányi Konsztantinápolyból. Az egyik az, „hogy szilisztriai pasa az tatárral Erdélybe menjen, másik az, hagy az kozák, tatár, lengyelek segítségére nagyságtok ellen” siessen.¹¹³ „Minden bizodalnok az kozákban vagyon ezeknek, hogy az tatárral, az hova parancsolná, kész elmenni”¹¹⁴ — hívták fel Rákóczi figyelmét az újabb politikai kombinációra az erdélyi ágensek. Beszámoltak arról is, hogy a törökök kitüntető figyelemmel viszonyultak Hmelnyickij követéhez és a Zaporozsjei Had portai behódolásának feltételeiről érdeklődő követet pozitív válasszal indították vissza. Eszerint a Porta elvárja a Zaporozsjei Hadtól, hogy „a továbbiakban segítséget ne adjon” Rákóczinak, szövetséget vele ne tartson, egyúttal javasolja, hogy a kozákok „hüségük megbizonyítására az tatár parancsolatjára függjenek”. A török-kozák baráti viszony erősítésére állandó meghatalmazott legyen a Boszporusz-menti városban, a kozák hetman a többi szultáni alattvalótól eltérően ne fizessen adót. S mindezért cserébe, „az porta mind muszka, lengyel, svéd, magyar ellen megoltalmazza”.¹¹⁵

A törökök politikai aktivizálódásával egyenes arányban nőtt Erdélyben a veszélyérzet. A lakosságot országszerte igazi és rémhírek nyugtalanították, hol a tatár, hol a török felbukkanásáról tudtak az emberek. Barcsai kormányzót a moldvai és a havasalföldi vajdák ostromolták segélyhadakért.¹¹⁶ Az erdélyországi állapotokat leginkább a kormányzó aggodalomtól és félelemtől áthatott szavai érzékeltetik: „Erdélyben nagyobb bódulás nem volt, mint most”.¹¹⁷ Bethlen Jánosnak Krakkóba egyenesen azt írta: „soha uram ez szegény haza ilyen veszedelemben nem volt, mint most, ha Isten rajtunk nem könyörül”.¹¹⁸ A fejedelemmel szemben egészen más hangot használt, sőt a veszélyt tompítani igyekezett. Egyik levelében úgy tájékoztatta a fejedelmet, hogy a török-tatár fenyegetéstől „nem sokat tartok”.¹¹⁹

A katonailag egyre inkább katasztrófális helyzetbe sodródott Rákóczinak sürgős megoldást kellett találnia „circiter quadraginta millia” serege kimentésére, melyben már a legnagyobb dezorganizáltság uralkodott.¹²⁰ A kozákok a

111 *Walewski, A.*: i. m. 10. o.; Zserela XII. k., 482. o.

112 *Szilágyi S.*: Erdély. II. k., 366. o.

113 Uo. 367. o.

114 Uo.

115 Uo.

116 Uo. 387., 399., 400., 404. o.

117 Uo. 393. o.

118 Uo. 420. o.

119 Uo. 421. o.

120 Uo. 418. o.

moldvaiakkal és a havasalföldiekkel megállapodtak abban, hogy Rákóczit a visszaúton csak Krakkoig kísérik el, s ha netán a fejedelem meg akarná akadályozni elválásukat, akkor harcolni fognak ellene.¹²¹

Rákóczi, hogy megelőzze hadának teljes széthullását és mentse ami menthető, a lengyelekkel való kapcsolatteremtésre és tárgyalások kezdeményezésére utasította Mikes Mihályt, katolikus vallású kancellárját. Mikes leveleit a sandomierzi várnagy (kastellán) továbbította János Kázmér királyhoz, aki Hatzfeldnek is alkalmat adott az írárok megismerésére. A magyar királyi had parancsnoka az erdélyi kezdeményezést tájékozódó jellegűnek minősítette, a lengyel király viszont béketárgyalásokra való invitálásként értelmezte a kancellár próbálkozásait. János Kázmér mereven elzárkózott mindenféle tárgyalástól, és kijelentette, hogy a magyar király tudta és részvétele nélkül nem hajlandó az erdélyiek diplomáciai közeledéséről tudomást venni.¹²² Nem kétséges, hogy János Kázmér ilyenfajta döntése mögött a számára kedvező tendenciákat kell keresnünk. Az erőviszonyok átalakulása olyan pozícióba juttatta az „özönvíz” (potop) ellen küzdő királyt, hogy néhány hónap leforgása alatt már számon tarthatta a személyét érintő sértéseket, a lengyel városok, nemesi birtokok pusztítását és kifosztását, egyszóval, bosszúvágyának kielégítésére is gondolhatott. A magyar királytól és a török szultántól — közvetlenül és közvetetten — támogatott lengyel király hadával szemben a svéd király által magára hagyott Rákóczi—Hmelnickij had esélyei minimálisra zsugorodtak. Így fordulhatott elő az a nem mindennapi szituáció, hogy Rákóczinak, Kis- és Nagy-Lengyelország fővárosának, valamint a litván Bresztnek a birtokában, a menekítésére és a menekülésre kellett összpontosítani. A felsejülő katasztrófa elkerülése érdekében a fejedelem tűz-víz politizálásra kényszerült. Konkrétan arról van szó, hogy a lengyeleknek békét ajánló tárgyalások mellett újabb fegyveres segítségért fordult Hmelnickijhez.

Az érdekelt hatalmak ezidőtájt a kozák fővárost, Csigirint valóságos diplomáciai ostrom alá vették. 1657 júniusában a svéd és az erdélyi megbízottal egyidejűleg a cár, a lengyel király, a tatár kán követe is ott tartózkodott. A csigirini eseményekről részletes beszámolók készültek pl. az erdélyi Sebesi Ferenc, a svéd Gusztáv Lilliecrona, az orosz Fjodor Buturlin tollából. Itt csupán a lengyel hadjárat kimenetelét befolyásoló tényeket kívánjuk számba venni.

A kozákokkal együttműködő országok követei a Zaporozsjei Had további részvételére számítottak a Rzeczpospolita elleni háborúban. Sebesi a ratifikált szerződésre hivatkozva próbált katonai erősítést szerezni, Lilliecrona pedig, az erdélyi követ előtt is rejtetten, titokban egyezkedett a kozák vezetőkkel. A titkolózás oka ugyanabban a diplomáciai húzásban rejlett, amit a svédek már az erdélyiekkel szemben kijátszottak. Nevezetesen abban, hogy Svédország a Zaporozsjei Haddal sem létesített érvényes szövetséget 1657 júniusáig. Mivel a kozák haderő zsoldos elemként hasznosítható lett volna a lengyel és a dán frontokon, ezért Károly Gusztáv Lilliecronán keresztül a diplomáciai előírásoknak megfelelő szerződést ajánlott Hmelnickijnek. A svéd megbízottnak kellett végleges formában önteni azt „az erős szövetséget”, amely „a közös ellenséggel egyesült erővel és közös tárgyalásokkal” leszámol. „A király aláírásával és pecsétjével ellátott declaratio és assecuratio”, a felkínált hetman,

121 Zserela XII. t., 485. o.

122 Uo. 490. o.; *Walewski*, A.: i. m. 79. o.; MTT XV. k., 64. o.; *Szilágyi* S.: Erdély. II. k., 413–415. o.

vajda, fejedelem címek — amit Hmelyickij választ — mind a dédelgetett politikai tervek megvalósása irányába hatottak.¹²³ A minden oldalról szorongatott Hmelyickijnek döntenie, a csábító ajánlatok és a kényszerítő realitás között választania kellett.

Amikor Lilliecrona és Sebesi Csigirinbe érkezett, a népes moszkvai küldöttség — „másfél száz lóval” — már két hete a hetmani udvarban vendégeskedett. A moszkvai főkövet, Fjodor Buturlin megbízatása tulajdonképpen a Zaporozsjei Had felelősségére vonásában merült ki. A hetman és a kancellár a szemrehányásokra szemrehányásokkal felelt, éles szóváltásoknak, sőt veszekedéseknek is fültanúi lehettek az idegen követek. Sebesi megjegyzi, hogy a hetman és „az muszka császár” között „Sztára-Bicho” (ma: Sztarij-Bihov — G. S.) kozák hódoltatása miatt ellentét támadt, de Hmelyickij nemhogy Bicho-hoz, de még „Mohilo”-hoz (ma: Mogiljov — G. S.) is ragaszkodik.¹²⁴ Alekszej Mihajlovics cár esküszegéssel vádolta Hmelyickijt, mert az 1654. évi perejaszlavli esküje ellenére sem léphetett be cári vajda Perejaszlavl, Csernyigov, Nyezsín ukrán városokba, illetve nem létesülhettek céri helyőrségek az említett helyeken. Egyedül csak Kijevben található cári képviselő, aki csekélyke jövedelemmel rendelkezik, hiszen Kis-Oroszországban a hetman mindennel saját belátása szerint bír. Amíg a moszkvai sztrelecek ház és föld nélkül tengődnek Kijevben, addig a kijeviek „nemcsak cselédeknek, hanem kutyáiknak, lovaiknak, marháiknak külön zugot építenek.”¹²⁵

Az egész problémakör alapvető indítékát Sebesi Ferenc eképpen rögzíti naplójában: „Az muszka parancsol, azt cselekedje”, de Hmelyickij követői révén Moszkva tudtára adta — folytatja az erdélyi diplomata —, „nem subjugáltam én (Hmelyickij — G. S.) magamat arra, hogy azt cselekedjem, a mit te akarsz, hanem hadodat kezembe add, azt cselekedjem az mit én akarok.”¹²⁶

A Zaporozsjei Had második embere, Vigovszkij kancellár „az muszkával második követtel” folytatott beszélgetésében szokatlanul éles hangot ütött meg, amikor beszélgető partnere a Zaporozsjei Had szuverén külpolitikájához való jogát kétségbe vonta. „Ha a császár (érdsd: cár — G. S.) maga országában császár, szintén olyan fejedelem vagy király az maga országában az hetmán; kardjával vette meg és szabadult az iga alul fegyverével.” Fenyegette, ugyanakkor gyűlölködve folytatta Vigovszkij: „azért ha akartok jóakaróink lenni és az békességet megtartani; ha pedig nem, lássátok, ellenetek megoltalmazzuk magunkat, mind tatárt, svédet, magyart ellenetek visszük; ti csak városokat akartok és kívántok, nem egyéb keresztyénséget.”¹²⁷

Buturlin követnek akkor is visszautasításban volt része, amikor a Zaporozsjei Had és Svédország — a cár nyílt ellensége — egyezkedését hozta szóba. A hetman dühösen a moszkvai főnemes szemébe vágta, hogy „a svéd királytól ő soha nem lesz elválasztva, mert a svéd emberek igazságosak, minden szerződést és barátságot megtartanak”.¹²⁸

Úgy véljük, hogy ezek a töredékesen bemutatott dokumentumok a Zaporozsjei Had — Oroszország — Svédország relációk determináns jellegét meggyő-

123 Archiv JUZR III/6. 253–255. o. (svéd szöveg orosz fordítása alapján).

124 MHH XXIII. k., 531. o.

125 Aktü JUZR III. k., 567., 580–581. o.

126 MHH XXIII. k., 537–538. o.

127 Uo. 539. o.

128 Aktü JUZR III. k., 569. o.; Archiv JUZR III/6. 299–300. o.

zően támasztják alá. Ebből következően pedig sajnos azt kell megállapítanunk, hogy a Zaporozsjei Had és az Erdélyi Fejedelemség érvényes véd- és dacsövetsége másod-, sőt harmadrendű üggyé degradálódott Csigirinben. Tudniillik mind az oroszok, mind a lengyelek, mind a tatárok egybehangzóan követelték Hmelyickijtől a Rákóczit támogató kozák had visszahívását. Emlékezzünk arra, hogy Zsdanovics megbízott hetman panaszos leveleiből arra is következtethettek a hetmani tanácsban, hogy Rákóczi hátat fordít a koalíciónak, esetleg „magának akarja occupálni Lengyelországot”.¹²⁹ Beniowski lengyel királyi titkár kozák-tatár felvonulást sürgetett „do Wegier”,¹³⁰ a tatárok pedig még Moldva és Havasalföld megbüntetésével is kiegészítették a közös hadi vállalkozást, mert a szultáni alattvalók engedetlen vazallusoknak bizonyultak.¹³¹

A többirányú és azonos cselekvést sürgető hatások alatt június 28-i dátummal „az hetmán megírta Antoninak (Zsdanovics megbízott hetmannak — G. S.), hogy Kamenyichez (ma: Kamenyec-Podolszk — G. S.) jöjjenek az kozák haddal és azt vijják”.¹³²

A csigirini diplomáciai háborúskodás ideje alatt Rákóczi erőltetett menetben déli, délkeleti irányba vezette maradék seregét azzal a céllal, hogy krakkói helyőrségével egyesüljön és minél hamarabb visszatérjen az országába. A Visztula parti Sandomierzben viszont arról értesült, hogy a magyar királyi főparancsnok, Hatzfeld csapatai mindössze négy km-nyire állomásoznak Krakkótól, tehát csak harc árán juthatott volna krakkói garnizonjához. A személyes felelősségtől ódzkodó fejedelem haditanácsba hívta a seregtestek parancsnokait.

Itt a legkülönbözőbb nézetek csaptak össze, a csata vállalásától a pánikszerű menekülésig minden szóba került. Voltak olyanok, akik Károly Gusztáv ötletét — a (Nyugati-)Bug mögé való visszavonulást, Pinszk térségében való erőgyűjtést — sugallták Rákóczinak, Stenbock svéd katonai tanácsadó a krakkói helyőrség kitörésének elősegítése mellett kardoskodott.¹³³ A tanácskozásnak váratlan esemény vetett véget. A Rákóczi-hadban szolgáló lengyelek — Stanislawski parancsnokkal az élen — elhagyták a fejedelem táborát, mire a kozákok is megindultak a legközelebbi visztulai átkelőhelyhez, Zawichosthoz. Az erdélyieknek sem igen maradt más választásuk, mint az átkelésre való készülődés.

A július 3-i átkelés „nagy veszedelemmel, és sok ember- és marhahalállal ment végbe” — írja lakonikus tömörséggel Rhédei László, a szemtanú.¹³⁴ A lengyel krónikás Wieliczko az erdélyi-kozák had Visztulán való általköltözködését kétségbeesett menekülésnek ábrázolja. Eszerint Rákóczi hidat sem veretett, hanem alkalmi átkelő eszközökkel próbálta seregét átszállítani a túlsó partra. A nehéz tábori felszereléseket felgyűjtatta, az ágyúkat a folyóba süllyesztette, hogy még mindig jelentős seregével, kb. 30 ezer emberével (Wieliczko adata) könnyebben érjen Zamoschoz, majd onnan tovább, „Erdély földjére”.¹³⁵

A moldvaiak parancsnoka Gheorghe Stefan vajdának a visszavonulás „Viszla”-i” állomásáról azt jegyezte meg, hogy „a magyar hadnak nehezebben esett” az átaljövés, „mert sokan odavesztek, sok praedát is ott hagytak, szeke-

129 MHH XXIII. k., 532. o.

130 Archiv JUZR III/6. 243. o.

131 Aktü JUZR III. k., 586. o.; MHH XXIII. k., 531. o.

132 MHH XXIII. k., 538. o.

133 *Walewski, A.*: i. m. 82. o.; *Hiltebradt, C. J.*: i. m. 58. o. — „durch die Ukrainische Grantzen und die Moldau eingang in Siebenbürgen”.

134 MTT I. k., 233. o.; *Szilágyi S.*: Erdély. II. k., 316. o. — Sternbach szerint az átkelés „Zawichost és Sandomierz között” ment végbe.

135 *Velicsko, Sz.*: Letopisz, 280. o.

ret is egynehány százat”.¹³⁶ Szalárdi krónikájában a nagy veszteségeken túlmenően a kozákok ügyeskedéséről is olvashatunk: „az kozákok, hogy ők inkább mesterei volnának az olyan hajózásoknak, halmi házak boronáibul valami hitvány szálatat furván, foglalván, faragván egybe, az mieinket minden hadi nehézségekkel, nagy fizetésbeli bérért azok költztetik vala.”¹³⁷

A súlyos révpénz lefizetése után Rákóczi tehát Zamosc felé, keletre nyomult, nem pedig délre, ami a San folyó völgyén át közvetlenül a kárpátokbeli hágók elérésére vezetett volna. A miért kérdésre nem nehéz a válasz. Lubomirski koronamarsall, miután befejezte az Erdélyi Fejedelemség néhány megyéjének felpredálását és ugyanazokon a hegyi utakon távozott Erdélyből, amelyeken Rákóczi sietett 1657 januárjában Lengyelországba, nem feledkezett meg az átkelőhelyek védelméről.¹³⁸

A Zamoschoz való vonulás magyarázataként létezik egy olyan feltételezés is, hogy a Zamoscnál vonuló Rákóczi-had magára vonja a Breszt alatti litván erőket, s ezzel Gaudi Andrásnak lehetősége nyílik a breszti magyar helyőrséggel a fejedelem megsegítésére sietni.¹³⁹ A segesvári notarius Kraus úgy véli, hogy a fejedelemnek nem volt más választása, mint nagy kerülőt tenni és a szövetséges kozákok védelme alatt hazajutni.¹⁴⁰ Grigorie Habasescu, a moldvai hadak szerdárja (hadvezére)¹⁴¹ Kemény Jánostól azt hallotta, hogy a fejedelem „egyenesen haza megy Nagyságod országa által (Moldván — G. S.) Hosszúmező felé”¹⁴² A molvai vajda — korábban szerzett információi alapján — Barcsainak a következőket írta július 11-én: „Az bizonyos, hogy az fejedelem ő nagysága a mi országunkon által akar menni, de még eddig a kozákokkal együtt vagyon. A szó mindazáltal úgy volt, hogy Ternopolig együtt menjenek, azután ott elváljanak”.¹⁴³

Zamosctól kezdődően állandó utóvédharcokban folytatta útját a menekülő sereg. Magerovnál és Kulikovnál a lengyel Czarniecki „nagy kárt tett” Rákóczi hadában, 3 ezren maradtak a csatatéren, a lengyelek sok foglyot és még több zsákmányt szereztek.¹⁴⁴ Glinjaninál az utóvédet alkotó kozákság szenvedett érzékeny veszteséget: „egy erdőben rút, sáros helyen a lengyelek rájuk ütöttek, szekereket tülek nyervén, magokban is kárt tettek.”¹⁴⁵

A meggyengült és legyengült erdélyi-kozák-moldvai sereg, a fáradt, kimerült, betegségtől és élelemhiánytól szenvedő emberek július 16-án érték el Ternopolt, ahonnan a megmeneküléssel kecsegtető moldvai utakra kívántak rátérni. Az üldöző Czarniecki dezinformációja — a tatárok elvágták a Moldvába vezető utakat — viszont alaposan megtévesztette Rákócziékat.¹⁴⁶ A hír valódiságát ellenőrizni nem lehetett, a lengyel-tatár együttműködés pedig közismert volt a menekülők között. A Rákóczi-üldöző Czarniecki, Potocki, Lubomirski, Sapieha hadaival felvenni a harcot nem tudták az erdélyiek és a kozákok, ezért a ternopoli haditanács a „Kozákország” földjére való vonulásra adott parancsot.

136 Szilágyi S.: Erdély. II. k., 423. o.

137 Szalárdi J.: i. m. 370. o.

138 Erdélyi Múzeum — Egylet Évkönyvei. III. k., 107. o.

139 Walewski, A.: i. m. 91. o.

140 Kraus, G.: Siebenbürgische Chronik, 283. o.

141 Iorga, N.: Istoria românilor. Vol. VI., Bucureşti, 1938. 215. o.

142 Szilágyi S.: Erdély. II. k., 423—424. o. (Tévesen a havasalföldi vezér leveleként szerepel.)

143 Uo. 403. o.

144 Velicsko, Sz.: Letopisz, 282. o.

145 Szilágyi S.: Erdély. II. k., 423. o.

146 Walewski, A.: i. m. 92. o.; MTT I. k., 233. o.

A kiábrándultságot fokozó parancsról tudomást sem véve, vagy háromezren (ad 3000 Hungarorum et Wallachorum) elhagyták a tábort.¹⁴⁷ Július 19-én „indultak meg a vármegyék s az székelység — tudósít Rhédei —, kik meg is hasonlván, haza is indult benne mintegy négy ezer.”¹⁴⁸ A maradék sereg két nappal később, 21-én érte el a „Kozákország” első települését, „Merzebur” (ma: Medzsibozs — G. S.), a Déli-Bug és a Buzsok (Kis-Bug) összefolyásánál fekvő falucskát.¹⁴⁹

A biztos pusztulás képét előrevetítő körülmények hatására Rákóczi a kozákok megkérdezése nélkül, a svéd rezidens Sternbach kifejezett tiltakozása ellenére úgy határozott, hogy bármi áron, beleértve a kapitulációt is, kiegyezik a lengyelekkel. Ettől a demoralizált, az utánpótlásától elvágott — két héten át csereszényné tengődött — szervezetlen tömegtől semmi jót nem várhatott a fejedelem.¹⁵⁰

Alig egy napos tárgyalás után de facto kapitulációval felérő megállapodás született Czarny Ostrowban (ma: Csornij Osztrov — G. S.). A szabad elvonulás garantálása fejében Rákóczi a lengyelek valamennyi feltételére igent mondott. A megalázó békeponatok összeállításában — lengyel forrás szerint — Czarniecki játszotta a főszerepet. „Lóháton ülve, kivont karddal követelte”, hogy a fejedelem személyesen mondjon köszönetet megkímélt életéért, hogy kérje a király és a szenátus bocsánatát és ismerje el háborújának igazságtalanságát.¹⁵¹ Rákóczi kiszolgáltatottságát jellemzi az a tény, hogy azonnali hatállyal fel kellett bontania a svéd királlyal és a kozák hetmannal érvényes szerződését, sőt beleegyezett abba is, hogy szükség esetén Lengyelországgal és Dániával alkot ligát, de addig is segélyhadakat bocsát János Kázmér rendelkezésére. A fejedelem ünnepélyesen lemondott a lengyel koronáról, megígérte a krakkói, breszti helyőrségek visszahívását, maradék tüzérségéről is „lemondott” a győztesek javára. Amellett, hogy óriási jóvátétel — „12 hordócska arany” (1,2 millió forint) — kifizetésére kötelezte el magát, még azt is vállalta, hogy a tatár kánnak és a vezéreknek „tiszteletes ajándékot” teremt elő. Nem térhetett ki a szerzett zsákmány és az egyházi ingóságok visszaadása elől sem. Megalázkodása, illetve megaláztatása odáig terjedt, hogy az Erdélyben menedéket talált lengyel üldözőkkel kitoloncolását követelő alkupont ellen sem tiltakozott.¹⁵²

A július 22-i, Mikes Mihály által aláírt szerződéssel Rákóczi a kozákok bizalmát végképp elvesztette, tulajdonképpen ki is szolgáltatta őket a lengyelek kényének-kedvének. Ebből következően, aligha fogadható el Rákóczi kozákok elleni vádaskodása: „a kozák birodalmáig elkísérteté velünk magát, kötelességünknek hogy megfelelünk, lengyelséggel mi harcoltunk, ő takarodott; sok ellenkezés után kozák ígérettel váltig segített, valósággal semmit sem; az préda árt az kozákságnak, kit alig várt, hazavihessen; az ellenség fegyvere nem ártott nekünk, hanem Isten, az akadályos, lápos utak, az utaknak nem lévén tudói, az kozákság hozzá”.¹⁵³

147 Szilágyi S.: Erdély. II. k., 317. o.; Walewski, A.: i. m. 91. o.

148 MTT I. k., 233. o.

149 Uo.

150 Szilágyi S.: Erdély. II. k., 318. o.; MHH XXIV. k., 523. o.

151 Erdélyi Múzeum — Egyet Evkönyvei. III. k., 108. o.; Velicsko, Sz.: Letopisz, 283. o.

152 MHH XXIII., k., 543—544., 552—559. o.; Szalárdi J.: i. m. 372—733. o.; Grondski, S.: Historia, 421—422. o.; Erdélyi Történelmi Adatok. IV. k., 239. o.; Zserela XII. t., 501—506. o.; Velicsko, Sz.: Letopisz, 283—284. o.

153 MHH XXIV., 522—523. o.

A Czarny Ostrow-i egyezményből kirekesztett kozákságnak nemigen maradt más lehetősége a Rákóczi-kapituláció után, mint a menekülés, a lengyelek és tatárok bekerítő mozdulatainak elkerülése. Zsdanovics értesült arról, hogy a tatár kán „kijött a Krímből” és a lengyel király megsegítésére Kamenyec-Podolszk felé tart. A lengyel futárszolgálat jóvoltából Mehmed-Girej kán tudomására jutott Rákóczi szeparatív békéje, de a lengyel-erdélyi egyezség tatárokra való kiterjesztésébe nem egyezett bele. Mehmed-Girej arra hivatkozott, hogy ő Rákóczi „kozákokkal kötött ligáját és barátságát” szétépíteni indult harcba, céljától a lengyel kérés sem térítheti el.¹⁵⁴

Ez a káni döntés, amelyet ténylegesen a biztos zsákmányszerzés reménye sugallt, tulajdonképpen a legyőzöttek üldözését, a katonai vereséget beismerők hajszáját indította el. A Medzsibozshoz vágató horda csak a magyarok táborhelyét, a felderítő őrsök egyike viszont már a Grimajlovnál járó menekülőket találta meg.¹⁵⁵ Az immár több mint egy hónapja (június 22. Varsó — július 21—22. Czarny Ostrow; a közöttük levő távolság kb. 650 km) délkeleti, majd keleti irányba haladó maradvány sereg visszavonulási útját „Trimbolnál” (ma: Terebovlja — G. S.) vágta el a tatár derékhad.¹⁵⁶ Itt zárták gyűrűbe a Kemény Jánosra bízott sereget a zsákmányra éhes krímiek, itt kellett megvívni a hadjárat egyetlen komoly, életre-halálra szóló csatáját. A leírások szerint, három napon át szilárdan tartotta magát Kemény János, a sáncokat rohamozó tatárok jelentős veszteségeket szenvedtek. Ekkor Mehmed-Girej békülékeny hangot ütött meg és a szabad elvonulás feltételeiről kívánt egyezkedni a magyar főparancsnokkal. Kemény János elfogadta a tárgyalásokra szóló invitálást, a tatárok pedig a vezér nélkül maradt táborra zúdultak. A védekezők ellenállását a havasalföldiek (szemjének) elpártolása pecsételte meg, ami egyúttal azt is jelentette, hogy Kemény János és a néhány hónapja még dicsőségről álmódózó erdélyi sereg rabsorsra jutott. Mindez július 31-én, éppen azon a napon történt, amikor a 26-án elmenekített Rákóczi szűk kíséretével Erdély határára, Hosszúmezőre érkezett.¹⁵⁷

Az erdélyi hadak pusztulásáról (ruina) írott, a személyes felelősséget elhárító memoárjában Kemény János — erkölcsi felmentésére számítva — kijelentette: feci quod potui. Vajon tényleg mindent elkövetett az erdélyi tanácsos a tragédia elkerülése érdekében? Ha csak a lengyelországi hadjárat első hónapjaira gon-

154 Erdélyi Múzeum — Egylet Évkönyvei. III. k., 109. o.; Zserela XII. k., 508. o.

155 Russzkaja Isztoricseszskaja Biblioteka. VIII. t., Szankt-Peterburg, 1884. 1254. o.

156 Erdélyi Történelmi Adatok, IV. k., 243. o.; Szalárdi J.: i. m. 376. o.

157 Erdélyi Történelmi Adatok, IV. k., 243—248. o.; MHH XXIV. k., 524. o.; Kraus, G.: Siebenbürgische Chronik, 291—295. o.; Szalárdi J.: i. m. 377—382. o.

A tatár rabságba való kerülés színhelyének megállapításakor ellentmondó adatokra bukkanunk. A forrásokkal egyértelműen azonosítható Grimajlov, Ternopoltól DK-i irányban — kb. 30 km-re — fekszik. Az Erdély felé menekülők — Kemény János: „Ruina exercitus Transylvanici”-ban így szerepel — „Trimbolna” helységeknél kerültek rabszjára. Lengyelül Trembowla, ukránul (oroszul) ma: Terebovlja a vonulási irányba esik, Ternopoltól D-re 30 km. Ezzel szemben János Kázmért úgy tájékoztatta Szefer Kazi aga 1657 augusztusában, hogy „Wiszniewec”-nél zárult be a gyűrű, Rákóczi tábora körül”, „a negyedik nap sikerült csak behatolni a táborba”. — Zserela XII. t., 510. o. „Wiszniewec” — ma: Visnyevec — éppen ellentétesen, Ternopoltól E-ra, kb. 50 km-re található.

A rabságba hurcoltak számában is nagy eltéréseket mutatnak a források. Russzkaja Isztoricseszskaja Biblioteka. VIII. t., 1269. o. — Még Medzsibozsnál is 25 ezer főt számlált a sereg. (Sajnos arról nem szól a forrás, hogy a kozákok elvonulása után?) Velicsko, Sz.: Letopisz, 284. o. — A magyarok vesztesége 5 ezer halott és „több mint négyszer annyit rabul ejtettek Kemény János heimannal együtt”. Vitnyédi István úgy hallotta, hogy 23 ezer magyart hurcoltak el a tatárok. (MITT XV. k., 74. o.) Pálóczi Horváth György szintén hallomásból tudja: „utoljára csak 23 ezren ha maradtanak” Kemény Jánossal. (MHH XXXI. k. 216. o.) Szalárdi Jánosnál a számadatok lényegesen kisebbek. A sorsdöntő csatában Kemény János 4—5 ezer „harcra való ember” és „igen kevés” gyalogja — a szemjénekén kívül — küzdött. (I. m. 381. o.) A Kán 12 ezer magyar rab Krimbe vitelét ismerte el (Erdélyi Múzeum — Egylet Évkönyvei. III. k., 109. o.)

dolunk, akkor is kételyek merülnek fel a hadjárat katonai vezetőjének mentetőzése kapcsán. A korábban már idézett segesvári jegyzőnek, Krausnak az a véleménye, hogy Kemény Jánost igenis súlyos felelősség terheli, mert tanácsnoki beosztásánál fogva egyik sugalmazója és kezdeményezője volt a lengyel intervenciónak, főleg azzal, hogy a lengyel-tatár szövetség erejét lekicsinyelte, a törököt pedig Erdélyre veszélytelennek minősítette. Az erdélyi terveket az erős svéd monarchiára és 80 ezer (!) kozák szablyára alapította.¹⁵⁸

Egy másik kortárs, Vitnyédi István helyzetértékelése más aspektusokat vet fel: „látja-e Kegyelmed, édes bátyám uram — írta Mednyánszki Jónásnak, a fejedelem bécsi képviselőjének — a fölöttébbvaló securitasnak és fősvénységnek gyümölcsét, nem akarátok az tatároknak húsz ezer tallért adni, és íme huszonhárom ezer embereteket vinek rabságra az mint az hire vagyon”. Nem a svéd az oka Rákóczi „rendetlen és időtlen expeditiojának” — állította Vitnyédi —, „hanem az Kegyelmetek fősvénysége és tudatlansága”.¹⁵⁹ Sajnos, a tudatlanság kifejtésével adós maradt Vitnyédi, de feltételezhetően a fejedelem és az erdélyi tanácsurak diplomáciai ismereteinek hiánya, a politikai szituáció helytelen felmérése és pontatlan megítélése húzódik mögötte.

A hadjárat során elkövetett hibákat a Rákóczi mellett tartózkodó svéd rezidens, Sternbach vette számba. Ő a vereség egyik okaként megemlítette a kozákok, a moldvaiak és a havasalföldiek hűtlenségét is, de Rákóczi, Kemény, Mikes mulasztásairól sem hallgatott. Sternbach értékelésében helytállóak azok a megjegyzések, amelyek Rákóczi önbizalomhiányáról, harcikedv-nélküliségéről, politikai állhatatlanságáról szólnak.¹⁶⁰

Az elsősorban a svéd vonalon működő erdélyi diplomata, Konstantin Schaum sem rejtette véka alá kritikai megjegyzéseit. Az Erdélyre zúdult csapás fő okát abban jelölte meg, hogy az erdélyi hadsereg vegyes összetételű volt, a zsoldosok mellett zsákmányra éhes önkéntesek is vonultak Lengyelországba. „Szövetségeseink, a svédek, a kozákok, a moldvaiak, a havasalföldiek nagyobb vitézséget mutattak, mint mi” — jelentette ki keserűen Schoum. A kozákok, tapasztalván a magyarok kishitűségét, az ellenségtől való félelmét, a vezetők tárgyalási hajlamát, okkal tartottak egy lengyel-erdélyi megegyezéstől, egy kozákok háta mögötti paktumtól, az árulástól. A Czarny Ostrow-i megállapodás „kétség kívül örök becstelenségük és szégyenük marad” az erdélyieknek — summázta kiábrándultságát a diplomata.¹⁶¹

A Zaporozsjei Had kancellárja, Vigovszkij is csak elmarasztalóan nyilatkozott Rákócziról: „az fejedelem soha bennünket nem tudósított, mit akar s mint vagyon, nem élt az mi tanácsinkkal: az mit írt is, mindenben hazugságot írt. Mit járt Prussiában, onnat vissza Krakó felé, Zamostia (ma: Zamosc — G. S.) felé, hogy az hadakat elvesztegette, lovaik elvesztek s hitvánkoztak.”¹⁶²

Mivel a kortársak, de méginkább a historikusok nézeteinek és véleményeinek közreadása külön publikációt igényelne, a terjedelmi korlátok miatt sajnos csak vázlatosan bemutatott anyag alapján tudjuk összegzésünket elvégezni.

¹⁵⁸ Kraus, G.: Siebenbürgische Chronik, 254. o.

¹⁵⁹ MTT XV. k., 73–74. o.

¹⁶⁰ Szilágyi S.: Erdély. II. k., 318. o.; Hültebrandt, C. J.: i. m. 57., 59. o. — Rákóczi minden ügyet „nicht Lapffer” intézett.

¹⁶¹ Archiv JUZR III/6. 346. o.

¹⁶² MHH XXIII. k., 545. o.

Következtetések

Kiindulási pontul az Erdélyi Fejedelemség sajátos helyzetének az értékelése kínálkozik. A fejedelemség, az Oszmán Birodalom által nem annektált, de periférikus, vazallus államként ugyanolyan státusú volt, mint a Krími Kánság. Úgy látjuk, hogy a Báthoriak, Bethlenek, Rákócziak országa egész fennállása idején — pontosabban 1690-ig — paradox történelmi missziót teljesített. Egyrészt a középkori, szuverén Magyarország függetlenségi eszméjét képviselte a Habsburgellenes mozgalmakban, másrészt, éppen ezekkel a megmozdulásokkal, akarva-akaratlanul Magyarország széttagozottságát konzerválta. Az erők decentralizálása pedig az Oszmán Birodalom alapvető érdekeit szolgálta — és Habsburg Birodalom sem látta ennek kárát. A Porta féltékenyen őrködött a partikularizmus fenntartásán és annyiszor rendelte vissza a sikerek színhelyéről az erdélyi fejedelmeket, ahányszor a fejedelemség külpolitikai vállalkozásai a status quo-t fenyegették.

Úgy gondoljuk, hogy az Erdélyi Fejedelemség különösen hálátlan történelmi szerepe abban áll, s talán a törökök tudatos politikai csapdájának lényege is abban rejlik, hogy az Erdély erejével, katonai potenciáljával őrzött, de török kontroll alatt tartott Oszmán-Habsburg megegyezésen nyugvó, a kölcsönös érdekeket hordozó partikularizmus az Oszmán Birodalom védelmi zónáját képezte.

Ebből a lehetetlen helyzetből a kitörési pont csak Lengyelország felé kínálkozott, pontosabban szólva, a Rzeczpospolita (Nemesi Köztársaság) felé, ahol a szabad királyválasztás gyakorlatát alkalmazták. Közismert, hogy az „öreg” Rákóczi György tette meg az első lépéseket a lengyel korona megszerzésének útján akkor, amikor Zsigmond fia királyjelöltségét erőltette a lengyel és litván protestánsoknál. A vallási „disszidenseknél” mutatkozó hajlam később a korona megszerezhetőségét vetette fel az erdélyi politikai gondolkodásban. A Lengyel Királyság és a Rzeczpospolita hatalmi dualitásában el nem igazodó fejedelem és tanácsukra olyan illuzórikus gondolatot örökölték I. Rákóczi Györgytől, amely nemcsak hogy megoldhatónak, hanem megoldandónak is tűnt.¹⁶³

Az 1648—51 közötti próbálkozások már szinte feledésbe merültek, amikor 1656-ban felbukkant a nagy lehetőség az atyai testamentum teljesítésére. Ekkor követte el — véleményünk szerint — II. Rákóczi György a döntő politikai hibát, hiszen azt mérlegelte, hogy a háborúba keveredett Lengyelország mellett, vagy ellen fogjon fegyvert.

Erdély számára eleve hamis volt ez az alternatíva, ugyanis választási lehetősége legfeljebb odáig terjedt, hogy a Porta engedélyével fegyveres vállalkozást indíthat-e? Az erdélyi kapikihák idejekorán jelezték, hogy a Porta nem jó szemmel nézi se a lengyel, se a svéd megsegítését, mert egy megerősödött szomszédtól óvakodik Konstantinápoly. Erdély féken tartására a moldvai és a havasalföldi vajdaságok szolgáltak — a Krími Kánsággal a hátukban —, ám 1653-tól Moldva, 1655-től Havasalföld vajdája (Gheorghe Stefan, ill. Constantin Serban) is Rákóczinak köszönhette hatalmát. Ezeket a személyi változásokat a Porta kénytelen volt tudomásul venni, mert 1653-ban a tatárok a kozákok oldalán a lengyelek ellen, 1655-ben már a lengyelekkel szövetségben a kozákokkal szemben háborúskodtak. A tatárok lekötöttségén túlmenően egy másik

¹⁶³ In: *Daniel G.—Thaly K.: Történelmi kalászkok, 1603—1711.* 16. o.; *Nagy L.: A „bibliás órálló” fejedelem. I. Rákóczi György a magyar történelemben. „Nemzet és Emlékezet”, Bp., 1984.* 190—194. o.

szempontot is érdemes figyelembe venni. Nevezetesen azt, hogy II. Rákóczi György moldvai-havasalföldi ügyekbe való fegyveres beavatkozását nem tekinthetjük a nemzetközi politika részének, csupán a birodalom belügyének. Az erdélyi fejedelem akcióival legfeljebb csak a belső erővonalak rendeződtek át, s nem a status quo változott meg.

A fentiekkel ellentétben, II. Rákóczi Györgynek a svédekkel és a kozákokkal létesített szövetsége már túlmutatott az Oszmán Birodalom határain, azaz az Erdélyi Fejedelemség a közép- és a kelet-európai külpolitika szín- és küzdőterére lépett. Rákóczi koalíciós politizálása ilymódon a birodalmi diplomáciák gépezetét lendítette mozgásba, nem csak Konstantinápolyban és Bécsben, hanem Moszkvában is. Az Erdélyi Fejedelemség kétlépcsős terve — a lengyel korona megszerzése, majd az egységes Királyság megteremtése — nyilvánvalóan sértette a törökök és a Habsburgok közép-európai megosztott hegemoniáját, az erdélyi fejedelem és a kozák hetman szövetekezése Oroszország és a Krími Kánság irányába jelentett kihívást. A nagyhatalmak természetes reakciója nem is maradt el a vazallusok — Rákóczi (török) és Hmelnycikij (orosz) — egymásra találását követően.

Ezeket a nemzetközi politikában jelen lévő, egymással ellentétes tendenciákat Rákóczi nem volt képes átlátni, így egész politikai koncepciója téves premisszából indult ki.

Hangsúlyozni kívánjuk, hogy az 1657. évi eseményeket egy eleve elhibázott politikai döntés következményeként értelmezzük. A lengyel hadjárat katasztrófális lezárulása ellenére mégsem beszélhetünk a „független Erdély bukásáról”, ahogyan az a közvéleményben tudatosult. Mégpedig azon oknál fogva, hogy Erdély „viszonylagos függetlensége” mindig — tehát 1657-et megelőzően és azt követően is — csak a birodalom keretein, vagy érdekszféráin belül érvényesülhetett.

A hadjárat során, amelynek legfontosabb ismertető jegye a mintegy kétezer km vonulgatás, menetelés volt, mégis volt egy kedvező momentum, amely Erdély javára kamatoztatható lett volna. 1657 márciusában III. Ferdinánd követsége előnyös ajánlatot (Szepesség, krakkói vajdaság) tett a lengyel király nevében Rákóczinak. Ugyanúgy, mint apjának 1645-ben, neki is meg volt az esélye reális engedmények kivívására, Erdély pozíciójának javítására. A realitás és az illúzió közül azonban ő az utóbbit választotta.

RÖVIDÍTÉSEK

- Aktü JUZR = Aktü, oroszjascsijeszja k isztoriji Juzsnoj i Zapadnoj Rossziji, szobrannüje i izdannüje Archeograficeszkoju Komisszijeju I—XV. t. Szankt-Peterburg, 1861—1892. III. t. SPB., 1861.; IV. t. SPB., 1863.; XIV. t. SPB., 1889.; XV. t. 1892. SPB.
- Archiv JUZR = Archiv Jogu-Zapadnoj Rossziji, izdannüje Komisszijej dlja razbora drevnyih aktov, szosztojascsej pri Kijevszkom, Podolszkom i Volünszkom general-gubernatore 1—35. t. Kijev, 1859—1914. III. csaszty/4. t. Kijev, 1914.; III. csaszty/6. t. Kijev, 1908.
- EOE = Erdélyi országgyűlési emlékek (Szerk.: *Szilágyi S.*) X. k. Bp., 1884.; XI. k. Bp., 1886.; XII. k. Bp., 1887.
- MHH = Monumenta Hungariae Historica. XXIII. k. Okmánytár II. Rákóczi György diplomáciai összeköttetéseihez (Szerk.: *Szilágyi S.*) Bp., 1874.
MHH XXIV. k.: A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése (Szerk.: *Szilágyi S.*) Bp., 1875.
- MTT = Magyar Történelmi Tár. I. k. Pest, 1855.; VII. k. Pest, 1860.; X.V k. Pest, 1871.; XVIII. k. Pest, 1871.
- TMKÁO = Török-magyarkori államokmánytár. (Szerk.: *Szilágyi Á.*—*Szilágyi S.*) III. k. Bp., 1870.

Sándor Gebei

THE CAMPAIGN OF PRINCE GEORGE II RÁKÓCZI IN POLAND, 1657

Summary

The study reconstructs and analyses the diplomatic preparations and the events of the 1657 campaign of Prince George II Rákóczi in Poland on the basis of Polish, Russian and Ukrainian sources.

The treatment of the diplomatic manoeuvres of the Cossacks, allies of Transylvania during this campaign is very important: Prince Rákóczi did not know their political aims, this is why he was astonished by the independent Cossack ambitions during the military events, which interfered with the co-operation between the allies.

An other very important part of the study is the treatment of the Polish political initiatives aiming at the solution of the military conflict. The outline of these manoeuvres is very useful to explain the circumstances of the campaign, too.

Sándor Gebei

LA CAMPAGNE DE POLOGNE MENÉE PAR
GEORGES II. RÁKÓCZI, 1657

Résumé

L'essai reconstruit et analyse les préparatifs diplomatiques de la campagne de Pologne menée par Georges II Rákóczi en 1657, il analyse la campagne même, à la base de sources polonaises, russes et ukrainiennes.

Il est particulièrement important de présenter les manoeuvres diplomatiques des Cosaques, alliés de la Transylvanie: le prince de Transylvanie ne connaissait pas exactement les projets politiques des Cosaques; le prince était surpris des aspirations indépendantes cosaques qui se sont présentées au cours de la campagne et qui ont troublé coopération des alliés.

Il est aussi important l'analyse et la présentation des initiatives politiques de Pologne, cherchant le moyen de sortir de la crise de guerre: le résumé de celles-ci sert également la connaissance complète des circonstances de la campagne à la fin tragique.

Sándor Gebei

DER POLNISCHE KRIEG DES FÜRSTEN
GEORG II. RÁKÓCZI IM JAHR 1657

Resümee

Im Aufsatz werden die diplomatischen Vorbereitungen zum polnischen Krieg des Fürsten Georg II. Rákóczi im Jahr 1657 sowie der Krieg selbst aufgrund polnischer, russischer und ukrainischer Quellen rekonstruiert bzw. analysiert.

Von besonderer Bedeutung ist die Darstellung der diplomatischen Manöver der Kosaken, die als Verbündete der Siebenbürger an den Kämpfen teilnahmen. Die politischen Pläne der Kosaken waren dem Fürsten von Siebenbürgen nicht genau bekannt, er war von ihren selbständigen Bestrebungen während des Krieges überrascht, die Zusammenarbeit der Verbündeten wurde dadurch gestört.

Von ähnlicher Wichtigkeit ist die Darstellung und Analyse der politischen Initiativen der Polen, die einen Ausweg aus der Krise suchten; ihre Zusammenfassung dient ebenfalls einem besseren Verständnis dieses Krieges von tragischem Ausgang.

Шандор Геbei

ПОЛЬСКАЯ КАМПАНИЯ ДЬЕРДЯ II. РАКОЦИ В 1657 ГОДУ

Резюме

Автор статьи реконструирует и анализирует с использованием польских, русских и украинских источников дипломатическую подготовку и проведение польской кампании 1657 года.

Особенно важным является показ дипломатических маневров казачества, воевавшего в Трансильванском объединенном войске: князь Трансильвании не знал точно политических планов казаков; стремления казаков к самостоятельности, проявившиеся в ходе похода, поражали своей внезапностью, неожиданностью и нарушили взаимодействие между союзниками.

Аналогично важным является также анализ и показ политических инициатив поляков, искавших выхода из военного кризиса. Обобщение этих сведений служит также более полному ознакомлению с обстоятельствами военного похода, имевшего трагический исход.